

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги

Тошкент Давлат шарқшунослик институти

Т.Г. ГИЁСОВ

Ўиндистоннинг ўрта асрлар тарихи

Тошкент – 2004

Ўрта асрларда Ҳиндистонда кўплаб мамлакатларга намуна бўладиган илғор ва мукаммал иқтисодий, ижтимоий ва давлат тузуми вужудга келди. Ҳиндистон ўзининг қадимий ва бой маданияти боис жаҳон цивилизациясига улкан ҳисса қўшди. Мазкур дарсликда ўрта асрлардаги Ҳиндистоннинг сиёсий тарихи, иқтисодий – ижтимоий тараққиёти, ислом маданиятини Ҳиндистонга тарқалиши ва унинг бу мамлакатга барқали таъсири, Европа мустамлакачиларини Ҳиндистонга босқини ва унинг аянчли оқибатлари, бобурийлар империясини вужудга келиши ва равнақ топиши, ўрта асрлардаги ҳинд фани ва маданиятининг ривожини ва Ҳиндистонни Ўрта Осиё халқлари билан иқтисодий, сиёсий, илмий, маданий алоқалари ўз аксини топган.

Дарслик ТошДШИ тарих–филология факультетининг ҳинд бўлими ҳамда хорижий мамлакатлар тарихи бўлимининг талабаларига мўлжалланган.

ЎИЁСОВ Т.Ў. Ҳиндистоннинг ўрта асрлар тарихи. –Т.: ТошДШИ нашриёти, 2004. –Б. 124.

Масъул муҳаррир: т.ф.д., проф. **М.М. ИСҲОҚОВ**

КИРИШ

Ҳиндистон ўзининг кўҳна ва қадимий тарихи ҳамда маданияти билан жаҳон цивилизациясига улкан ҳисса қўшди. У азалдан илм-фани, маданияти ривожланган, миллий санъати тараққий этган мамлакатлардир. Аниқ фанлар: математика, астрономия, кимё, медицина, фармацевтика соҳасида ҳинд олимлар ажойиб кашфиётлар яратдилар. Ҳинд олимлари ноль тушунчаси билан бирга сонларнинг ўнли тизимини ишлаб чиқишди. Қадимги ва ўрта асрлардаги ҳинд математиклар ва астрономлари – Аръябхата, Варахамира, Брахмагупта, Бхаскара, кимёгар Нагаржуна, шифокор-ҳакимлар Чарака ва Сушрута ўз соҳаларида дунё аҳамиятига молик ихтиролар қилдилар. Машҳур француз математиги Лаплас ҳинд математикаларига тан бериб, буюк Архимед ҳам ҳинд математикасидан фойдаланган дейди.

XIV–XV асрлардаёқ Ҳиндистонда катта-катта расадхоналар қурилиб, осмон жисмларини кузатишган. Мамлакатда ажойиб меъморчилик обидалари бунёд этилган. Архитектура, миниатюра соҳасида яратилган бетакрор, афсункор асарлар ҳамон кишиларни ҳайратга солади. Ҳиндистоннинг адабиёт ва санъат бобида эришган ютуқлари минг йиллар давомида яқин ва узоқ мамлакатлар халқларининг ижодий тафаккурига катта илҳом бахш этди. Ҳиндистон жаҳоннинг энг қадимий ва юксак маданий марказларидан бири саналади.

Бу ерда яратилган бетакрор санъат намуналари ўзига хос ёрқинлиги ва ноёблиги билан мафтун этади. Ҳиндистоннинг ана шундай бой ва серқирра маданияти, илм-фани, санъати, адабиёти, айниқса ўрта асрлар даврида янада равшан намоён бўлди.

Буюк ҳинд халқининг қўп минг йиллик тарихи, ижтимоий-иқтисодий тузими, қадимий маданияти, миллий анъана ва урф-одатлари қўшни мамлакатлар, жумладан, ўзбек халқининг ўтмиш тарихи билан ҳам чамбарчас боғланган.

Миллий истиқлолга эришган ўзбек халқи ҳинд халқи ҳаёти, адабиёти, санъатига, унинг миллий-озодлик курашига катта қизиқиш ва хайрихоҳлик билан қараб, қўшни Ҳиндистонни яқиндан чуқур англашга интилган. Айниқса ҳинд ва ўзбек

халқининг ҳаёт тарзи, тили, адабиёти, санъати ҳамда тарихи ўртасидаги муштараклик икки халқнинг бир-бирига яқин, ҳамнафас бўлишида катта аҳамият касб этади.

Ҳиндистон тарихини ўрганишга бағишлаб Ўзбекистон, Россия, Хорижий Шарқ мамлакатларида ҳамда Ҳиндистоннинг ўзида, Ғарбий Европа ва Америкада бир қанча илмий асарлар, йирик тадқиқотлар яратилган бўлса-да, ўзбек тилида Ҳиндистоннинг ўрта асрлар тарихини қамраб олувчи дарслик ёки ўқув қўлланмаси шу вақтгача ёзилмаган эди. Ушбу дарслик ўзбек тилида Ҳиндистоннинг ўрта асрлар тарихини ақс эттириш йўлидаги илк уринишдир. Мазкур дарслик Ўзбекистон Республикаси олий ўқув юртларида Осиё ва Африка мамлакатлари тарихи, хусусан Ҳиндистон тарихини ўрганаётган талабаларга маълум даражада фойда келтиради деган умиддамиз.

Ҳиндистоннинг ўрта асрлар тарихи тахминан VI–XVII асрларни ўз ичига олган катта даврни ташкил этади. Дарслик муаллифнинг қарийб 50 йил давомида аввал Тошкент Миллий университетининг шарқ факультетида сўнгра Тошкент Давлат шарқшунослик институтида шарқшунос-ҳиндшунос талабаларига Ҳиндистон тарихи фанидан ўқиган маърузалар асосида тузилган.

Ҳиндистонда феодал муносабатларнинг вужудга келиши

Ҳинд феодализмининг тавсифи. VII–XVIII асрлар Ҳиндистонда феодал тузуми ҳукмронлик қилган даврдир. Ҳинд феодализми ўзига хос хусусиятларига эга. Зеро, Ҳиндистоннинг ўрта асрларда ижтимоий-иқтисодий тузуми Европа мамлакатларида бу даврда ривож топган феодализмдан бироз фарқ қилади. Ҳиндистонда ҳукмрон синфнинг иерархик¹ тизими унчалик тараққий этмаган, айрим ҳолларда эса, феодализм жамиятининг асосий белгилари, аломатларидан ҳисобланган бу иерархик тизим ўзини тўла-тўқис намоён қилмаган эди. Ҳинд деҳқони ўз хусусий хўжалигига эга эмасди. Мажбурий меҳнат (бегар) аксарият пайтларда истеҳком, қалъаларни қуришда, суғориш иншоотларини барпо этишда ва бошқа юмушларда қўлланилар эди. Деҳқонлар рентани аввалдан белгиланган давлат солиғи шаклида тўлашарди. Деҳқонлар рентани аввалдан белгиланган давлат солиғи шаклида тўлашарди. Ҳукмдор ер ишловчига маълум бир ерни эмас, балки шартли ҳудудни инъом қиларди ва шу ҳудуддан давлат солиғи сифатида маълум миқдорда маблағ ундирарди. Ер кимга инъом этилган бўлса, ўша шахс рента солиғини ўзи йиғарди ва бунинг эвазига ҳукмдорнинг қўшини учун ёлланган ҳарбийларни озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошқалар билан таъминлашни ўз зиммасига оларди. Уруш бўлган тақдирда у ўз қўшини билан ана шу ҳукмдорнинг армиясига қўшиларди. Бундай ерга эгалик ҳам, ер эгаларига бериладиган унвонлар ҳам ворисий эмас эди. Ҳиндистонда деҳқонлар феодалга шахсан ҳуқуқий жиҳатдан қарам ёки тобе бўлган эмас.

Феодализмининг ҳиндча шакли Европа феодализмидан яна бир жиҳати билан фарқ қилади, яъни бу мамлакатда давлатнинг ерга эгалиги хусусий ер эгасига нисбатан устувор бўлган. Ўрта асрлардаги Европа мамлакатлари ижтимоий тузуми билан Ҳиндистон ижтимоий ҳаёти ўртасида муҳим ўхшашликлар ҳам бор. Ев-

¹ Иерархия – даражаси ва тоифаси аниқ белгиланган тартибга биноан пастроқ мавқеда бўлган шахсларнинг юқорироқ мақомда бўлган амалдорга бўйсуниши.

ропадаги сингари Ҳиндистонда ҳам иқтисод майда деҳқон ва ҳунармандларнинг кўл меҳнатига асосланар, улар анчагина мустақил бўлиб, аксари ҳолларда ўз натурал хўжалигига ҳам эга эдилар.

Ҳинд тарихчи олим Д. Косамби Ҳиндистон феодализмининг фақат ўзига хос хусусиятлари сифатида қулдорлик тузуми қолдиқлари ҳамда черков ташкилоти билан цехларнинг йўқлигини, давлатнинг ерга эгаларига нисбатан барқарор эканлигини, ҳунармандчилик билан деҳқончиликни ўзида бирлаштирган кишлоқ жамоаси мавжудлигини алоҳида кўрсатиб ўтади. Шунинг-дек, муаллиф ҳам Ҳиндистон, ҳам Европа феодализмига хос бўлган қанча хусусиятларни таъкидлайди. Булар – иккала минтиқада ҳам техниканинг нисбатан паст даражада эканлиги, меҳнат қуролларининг жўнлиги, натурал хўжаликнинг устуворлиги, баршчина меҳнатининг мавжудлиги, феодализмнинг бошланғич даврларида мамлакатни сиёсий жиҳатдан марказлашгани, феодалларнинг ерга эгаллиги шартли эканлиги, ер эгасининг ўзига тобе аҳолига нисбатан ҳақ-ҳуқуқлари мавжудлигидир.

Россиянинг йирик тарихчи-ҳиндшуноси К.З. Ашрафян ёзганидек, Ҳиндистонда феодализмнинг тараққиёти моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги ўзгаришлар натижасидир. У натурал хўжалик ва маълум даражада аграр муносабатларнинг устуворлигидан иборатдир¹.

Ҳиндистонда давлатнинг ерга эгаллиги хусусида ҳиндшунос олимлар ўртасида турли фикрлар мавжуд. Расмий жиҳатдан қараганда ҳинд тарихий манбаларида давлатнинг ерга эгаллиги қайд этилган эмас, аммо ер учун олинадиган рента давлат солиғи кўринишида бўлган маълум. Давлатнинг ерга эгаллиги у бу ерни тўла-тўқис бошқаради деган маънони билдирмасди. Илк ўрта асрларда ер деҳқон учун экин-тикин билан шуғулланадиган маълум бир замин бўлиб, деҳқон уни ўз авлодига мерос қолдириши, жамоадаги анъана-қонунларга риоя этган ҳолда уни сотиши ҳам мумкин эди. Шу ер майдон учун деҳқон давлат томонидан белгиланган рента солиғини ҳукмдор тайинланган

¹ Ашрафян К.З. Феодализм в Индии: особенности и этапы развития. –М.: Наука, 1977. –С. 12.

шахсга тўлар эди. Бундай шартли ерлар олдиндан белгиланган солиқ миқдори ҳисобига инъом этилар ва давлат амалдорлари қайси ердан қанча солиқ йиғилишини чамалаб кўрар эди. Ҳиндистонда ривожланган феодализм даврида аксар инъом этилган ерлар ворисий бўлмаган. Ер солиғи фақат экинзор ерлардан олингани учун феодал ҳамиша экин майдонини кенгайтиришга интиланган, бўш ва ўз ерларни ўзлаштирган деҳқонларга солиқ тўлашда имтиёзлар яратган ёки ердан унумли ҳосил етиштирган деҳқонларни рағбатлантирган.

Илк феодализм. Ҳиндистонда феодал зулмнинг айрим кўринишлари қадимдан мавжуд эди. Чунончи, асоратга солинган деҳқонлар меҳнатидан кенг фойдаланиш ва давлат олдидаги хизматлари учун амалдорларга ер инъом этиш одат тусига кирган эди. VI–VII асрларда ерларни инъом қилиш ҳақидаги мисликопчаларга ёзилган ёрлиқлар анчагина кўпайди. Бу ҳужжатлар ўлкада феодал муносабатларнинг ривожланишидан далолат беради. Ёрлиқларда ўлпон ва солиқ тўлашдан озод қилинган тоифалар ва одамларнинг номлари зикр этилган. Ўша даврда ишлаб чиқилган қонун-қоидаларга биноан феодал қўл остидаги деҳқонларни суд қилиш ҳуқуқига эга эди. Кўпинча вилоят ноиблари бўлган йирик феодаллар кейинчалик ҳукмдорнинг рухсатисиз ўзлари ҳам ер инъом қила бошладилар.

Ижтимоий-сиёсий жиҳатдан Ҳиндистон Европада Рим империяси қулаганидан кейин рўй берган алғов-далғовларни бошидан кечирмади. Тўғри, Ҳиндистоннинг Ўрта денгиз мамлакатлари билан ташқи савдоси тобора қисқарди, аммо ҳинд моллари аввалгидек Мисрдан тортиб Хитойгача бўлган шарқ бозорларига кириб борди. Ҳиндистон бу ўлкаларга асосан ип-газлама, матолар ва ҳинд ҳунармандлари тайёрлаган нафис буюмларни, шунингдек, дориворлар, фил суяги, қимматбаҳо тошларни чиқарар эди. Ўз навбатида бу мамлакат хориждан ипак, тилла, зеб-зийнат буюмлари ҳамда ўзининг юқори сифати ва ранги билан ажралиб турадиган баъзи қимматбаҳо матоларни, шунингдек қўплаб отларни харид қиларди. Чунки Ҳиндистон иқлими отларнинг қўпайиши учун қулай эмас эди, бу ерда яйловлар ҳам камроқ эди.

Милодий II асрдан бошлаб қатор шарқ мамлакатлари, аynиқса ҳозирги Малайзия, Индонезия, Ҳиндихитой ҳинд сав-

догарларининг масканлари пайдо бўлди. Мамлакатнинг соҳиллари бўйлаб кўплаб йирик порт шаҳарлари – Бхригукачча (ҳозирги Бхаруч), Сураха (ҳозирги Сурат), Шурпарака, Ураюр, Мадурам, Канчипурам ва бошқа шаҳарлар жойлашган эди. Шунингдек, асосий карвон йўлларида ҳам йирик шаҳарлар мавжуд эди. Жумладан, Панжобда Такшашила, Шакала, Пурушапура, Шимолий Ҳиндистонда – Конякубжа (ҳозирги Кануж) ва Стханешвара (ҳозирги Тханесар), Марказий Ҳиндистонда – Ужайани, Жанубий Ҳиндистон – Ватапи, Тагара, Пайтхан ва бошқалар. Шаҳарларнинг аксари аҳолиси ўша вақтларда ҳўжалиги билан шуғулланиб, шаҳар атрофида кўплаб йилкига эга бўлган, деҳқончилик билан тирикчилик қилган. Айни вақтда шаҳарлар йирик савдо-ҳўнарманчилик марказлари ҳам ҳисобланган.

XIII аср охирига қадар, ҳатто XIV асрда шаҳарлар, айниқса Жанубий Ҳиндистоннинг порт шаҳарлари нисбатан эркин эдилар. Шаҳарни юқори касталарга мансуб шахслар, одатда, савдогарлар, оз сонли қисман ҳўнармандлар (жумладан, мисгарлар), мой-ёғ етиштираиган ва бошқалардан иборат кенгашлар бошқарган. Шаҳар кенгашида тартибни сақлаш, шунингдек ўзаро можаро-жанжаллик масалалар муҳокама этилар, савдо-сотикдан тушадиган тўловларга доир масалалар, ҳўнармандлардан олинadиган солиқлар ва шу каби муаммолар ҳал қилинар эди.

Ҳинд жамиятидаги ижтимоий ҳаёт негизини асрлардан буён сақланиб келаётган каста тузуми ташкил қиларди. Каста – бу ҳинд жамиятидаги аҳолининг касб-кори, ҳўнарига қараб табақаланишидир. Шунингдек, қадимги даврдаёқ бу мамлакатда шаклланган 4 варна (табақа, тоифа) мавжуд эди. Ҳар бир варна ўз навбатида кўп хилма-хил кастларга бўлинган, уларнинг сони айрим вақтларда минг ҳам ошиб кетган.

Энг юқори варнага мансуб брахманлар жамоада ва подшо саройида диний амалларни, маросимларни бошқаганлар, қолганлари айни вақтда ер эгаси, мансабдор шахс ҳисобланган. Улар ҳатто ҳарбий бошлиқ вазифасини ҳам адо этганлар. Иккинчи варна – қшатрийлар асосан ҳарбийлардан иборат бўлса-да, деҳқончилик билан ҳам шуғулланганлар. Учинчи варна-вайшийлар – савдогар ва бадавлат ҳўнармандлардан иборат эди. Ниҳоят, энг

паст варна—шудраларга куллар кирарди. Улар табиийки, эркинликка, ўзларининг ҳақ-ҳуқуқларига эга бўлишга интилардилар.

Варналарнинг пайдо бўлиши ва уларнинг жамиятдаги мавқеи, вазияти кохин-брахманлар томонидан мукаддаслаштирилган. Брахманлар табақасининг мақоми эса қонунлаштирилган ва ҳатто илоҳийлаштирилган. Қадимги Ведалардаги варналар рўйхатида биринчи галда брахманлар қайд этилиши ҳам, албатта, бежиз эмас. Диний маросимларда брахманлар зўр бериб ўз имтиёзларини ҳимоя қилганлар, маъбудаларни мадҳ этишда бошчилик қилишга интилганлар. Аммо қадимги ва илк ўрта асрлардаги Ҳиндистонда ҳокимиятнинг жиловни ҳарбийлар варнаси қўлида эди. Одатда ҳинд подшолари кшатрийлар варнаси-дан тайинланар ёки сайланардилар, давлатни бошқариш ҳам кшатрийларнинг ихтиёрида эди. Шунингдек, кшатрийлар ҳокимиятни муҳим таянчи бўлмиш армияни назорат қилардилар, асосий ҳарбий лавозимларни ҳам улар эгаллаган эдилар.

Брахманлар ва кшатрийлар мавқеларида бир қанча тафовутлар мавжуд бўлса-да, улар имтиёзли ва бадавлат гуруҳ сифатида меҳнаткаш ва қарам аҳоли ҳисобига ҳаёт кечирганлар.

Сон жиҳатдан энг кўп аҳолини ўз ичига олган варна-вайшийлар таркибига эркин жамоа аъзолари, ер ишловчилар, савдогарлар кирардилар. Вайшийлар солиқ тўлайдиган асосий табақа эдилар. Ведалар даврида вайшийлар айрим сиёсий ҳуқуқларга эга эдилар ва ҳатто баъзи бир давлат ишларини ҳал этишда иштирок этардилар. Энг паст варна ҳисобланган шудраларга диний маросимларда иштирок этиш ман қилинган. Бирорта ҳуқуққа эга бўлмаган шудраларнинг давлат аппаратида ишлашга ҳаққи йўқ эди. Улар ижтимоий оғир аҳволда яшар ва иқтисодий жиҳатдан мустақил эмас эди. Шудралар одатда камбағал, паст даражадаги косиблар, малайлар, хизматкорлардан иборат.

Жамоалар ўртасидаги ижтимоий бўлиниш аста-секин кучлироқ ва нуфузлироқ қатламларнинг ажралишига олиб келди. Бошқариш вазифалари, диний маросимларга бошчилик қилиш жамоанинг айрим аъзолари қўлига ўтади. Вақт ўтмиши билан кучли уруғ-қавмлар ўз мавқеларини мустаҳкамладилар ва бу устунлик уларга жамоани бошқариш имконини берди. Жа-

моадан бадавлат зодагонларнинг ажралиб чиқиши бошқариш тизимида, ҳарбий соҳада уларнинг мавқелари кучайиши, шиддатли ички курашлар натижасида юз берган.

Ҳиндистонда VI–XII феодал муносабатларнинг ривожланиши

XI–XII асрларда ҳинд жамиятининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида узоқ давом йўналишда рўй берди. Бир томондан рента солиғи олинадиган ерлар кўплаб инъом қилинадиган бўлди. Шундай ерларга эга бўлганлар ҳам марказий ҳукуматга нисбатан, ҳам ўзларига тобе бўлган аҳолига нисбатан янада кўпроқ ҳуқуқларни ола бошладилар. Иккинчи томондан деҳқонлар ичидан жамоа оқсоқоллари ажралиб чиқиб, қишлоқдаги солиқ тўловларини тақсимлашда маълум имтиёзларни қўлга киритдилар. Илгари уларнинг асосий вазифаси қишлоқ жамоаси манфаатини ҳимоя қилиш бўлса, эндиликда давлат идораси таркибига кирувчи қишлоқ маъмурлари ролини ўйнай бошладилар. Жамоа оғир ишларни бажаришга, янги ерларни ўзлаштиришга мажбур қилиш, жамоанинг текин хизматидан фойдаланиши туфайли жамоа оқсоқоллари ҳам аста-секин майда феодалларга айлана бордилар. Кейинчалик уларнинг имтиёзли мавқелари махсус фармойишлар билан қонунлаштирилди. Ер эгаларининг яна бир тоифасини брахманлар ташкил қиларди. Ҳукмдор дин ҳомийси сифатида брахманларни тақдирлаб, уларга ер инъом қиларди. Бу ҳақда XI–XII асрларга мансуб ёрлиқлар етиб келган. Бундай ёрлиқлар одатда мис тахтачаларга ёки ликопчаларга ёзилиб, унда ер брахманга доимий муддатга, “абадул-абад берилгани” қайд этилган. Ерга эга бўлганлар ўз ҳудудидаги аҳолига нисбатан маъмурий ва суд қилиш ҳуқуқларини қўлга киритардилар. Шу жумладан улар ўн турдаги жинойий ишлар бўйича жазолаш ҳуқуқига эга эдилар. Шу йўсинда инъом қилинган ерлардаги аҳоли борган сари феодал ер эгаларига муте бўлиб қолардилар. Феодалга тўланадиган солиқлар тури эса вақт ўтган сари кўпайиб борарди. Жумладан, рента солиғидан ташқари никоҳ солиғи, боласизлик учун тўланадиган солиқ ва бошқа тўловлар

пайдо бўлди. Жамоадаги деҳконлар шахсан озод-эркин бўлсаларда, солиқлар асоратига туша бошладилар.

Шунингдек, жамоада мажбурий меҳнат – ўзига хос баршчина юзага келди. Деҳконлар турли қурилишларда ишлар ва кўприк йўлларнинг соз бўлишига жавобгар эдилар. Улар кишлоқ ташриф буюрган амалдорларга хизмат қилардилар, уларнинг озик-овқат билан таъминлаб турардилар.

Феодализм тизимида энг бадавлат кишилар (ҳукмдорни мустано этган) ҳинд эҳромлари ва монастирлари роҳиблари ҳисобланарди. Ерга тегишли ёрлиқларнинг далолат беришича, аввал фақат экин экилмайдиган, бўз ва кўрик ерлар инъомга бериладиган бўлган. Ерни эҳромга инъом этиш учун ҳукмдор ёки нуфузли феодал аввал у ерни сотиб олиши керак эди: ўрта асрларда Ҳиндистонда ер, айниқса бўз ерлар кўпинча сотиларди ва сотиб олинарди. Бунда жамоанинг розилиги талаб қилинарди. Ерни сотиш ва сотиб олишдаги чеклашлар XIII–XIV асрларга келиб кўпайди. Инъом қилинган кўрик ерларда роҳиб (монах)лар корандалар, ёлланма хизматчилар кучига таяниб, хусусий хўжаликни бошқарардилар. VI–XIII асрлардан бошлаб эҳромларга бутун-бутун кишлоқлар инъом қилинадиган бўлди. Ўша даврларда эҳром хўжалигида натурал рента устунлик қилар эди. Ердан тушадиган ҳосилдан ташқари деҳконлар эҳромларга диний маросимларни бажариш учун барча зарур нарсалар: ёғ, хушбўй ашёлар, гулчамбарлар кийим-кечаклар етказиб берардилар.

Эҳром хўжалигида одатда брахманлар ва юқори касталарнинг оксоқоллари, гоҳо деҳконлар, савдогарлар ёки ҳунармандлардан ташкил топган кенгаш раҳбарлик қиларди. Эҳромларда котиб (мирза), ҳунарманд, ҳофиз, машшоқ, раққоса ва бошқалардан иборат талайгина хизматкору ходимлар кун кечирарди. Юқори савияда ташкил қилинган эҳром хўжалиги айниқса Жанубий Ҳиндистонда кенг тарқалган эди. Гарчанд ер эҳромларга “токи қуёш ва ой ўз нуруни сочиб тургунча” муддатга инъом этилгани ва ёрлиқларда таъкидланганидек “бу ерга тажовуз қилган кимса лаънатга учрайди” деб ёзилган бўлса-да, тарихдан маълумки, кўпинча, айниқса нотинч, алғов-далғов дамларда, сулолар ўртасидаги кураш ва жангу жадаллар пайтида

феодалларнинг ер мулклари билан бирга брахманлар ҳамда эҳромларнинг ерлари ҳам истилочилар томонидан мусодара қилинарди. Ҳиндистонда жамоа аъзолари фақат шахсий озо-дликларини эмас, балки айрим ҳуқуқ ва имтиёзларни ҳам ўз их-тиёрларида сақлаб қолганлар. Жамоадаги эътиборли шахслар, шу жумладан, оқсоқоллар ва котиблар алоҳида мавқега эга бўлганлар. Оқсоқоллар ўрта асрларга мансуб адабий асарларда ёзилишича, жамоа аъзоларидан пора олганлар, турли совғалар талаб қилганлар. Ҳинд жамоаси ўрта асрларда нуфузли куч ҳисобланган ва турмушда фақат ижтимоий-иқтисодий мавқе эгаллаб қолмасдан, сиёсий ҳаётда ҳам катта аҳамият касб этган-лар. Уларнинг Ҳинд жамиятида тутган ўрни айниқса Жанубий Ҳиндистонда салмоқли бўлган.

VI–XII асрларда Ҳиндистоннинг сиёсий тарихи

Ҳиндистонда феодал муносабатларнинг ривожланиши йирик давлат бирлашмаларининг барқарор бўлишига ёрдам бермади. Зотан, майда феодал ҳукмдорлар ўртасида рақобат ва шиддатли кураш кизиби, бу ҳол мамлакатнинг парчаланишига олиб келди.

V аср охиридан бошлаб аста-секин сусая бошланган гупталар империяси эфталит қабилалари уюшмасининг кетма-кет босқини натижасида батамом парчаланиб кетди. 510 йилда эфталитлар йўлбошчиси Тормана энг сўнгги гупталар ҳукмдори Бханагупта томонидан тор-мор этилди. Лекин 530 йил атрофида Миҳиракула бошчилигида эфталитлар шимолий-ғарбий Ҳиндистон, Малва ва Гвалиоргача бўлган ҳудудда ҳамда Жамна-Ганга водийсида ҳукмдорлик қилдилар. Миҳиракула ниҳоятда шавқатсиз истилочи бўлган. Шимолий Ҳиндистондаги и Ҳинд рожалари бирлашиб, тахминан 533 йилда унга қакшатгич зарба бердилар. Бу қабилаларнинг Ҳиндистонга бостириб кириб, бу ўлкада ўрнашиши мамлакат тарихида катта из қолдирди. Эфталит қабилаларининг бир қисми Шимолий-ғарбий Ҳиндистонда жойлашиб, маҳаллий халқ билан қоришиб кетдилар. Эфталитлар билан бирга Ҳиндистонда гуржарлар пайдо бўлиб, улар Панжоб, Синд ва Ражпутанда жойлашдилар, уларнинг бир қисми эса кейинчалик малвага кириб бордилар. Эфталитлар билан гуржарларнинг маҳаллий аҳоли би-

лан бирлашиши натижасида Ражпут деган этник умумийлик пайдо бўлди (“Ражпут” тушунчаси кўп маънони, жумладан “халқ”, “қабила” ва “каста” маъносини ҳам англатади).

VII асрда Ражпутларнинг Ганга водийси ва марказий Ҳиндистоннинг серунум вилоятларига хуружлари рўй берди. Ражпутлар кўп асрлар мобайнида Ҳиндистон тарихида жипслашган этник гуруҳ сифатида ўзларини намоён этдилар.

VI аср охирида Шимолий Ҳиндистонда энг йирик давлатлардан Гауда (Шимолий ва Ғарбий Бенгалия), Маукхарийлар давлати (пойтахт Канауж), Дуоб ва Ганганинг ўрта оқимида Дуобнинг юқори қисми, Ҳозирги Деҳли ва Сирхиндда Пушнабхути давлатлари мавжуд эди. Бу давлатлар ҳамisha бир-бирлари билан курашар эдилар. Аввал Гауданинг ҳукмрони Шашшанка (VI асрнинг охири VII асрнинг 30-йиллари) Магадха ва ғарбда Праяга шаҳригача ҳамда шарқда Ҳозирги Ориссагача бўлган ерларни қўлга киритди. Шунингдек, у Маукхарийларга қарши Малва ҳукмдори билан иттифоқ тузди. Маукхарийлар Пушнабхути ҳукмрони ёрдамига таянса-да, жангда мағлуб бўлди. Охиروқибат тахтни Пушнабхутининг укаси Харша эгаллади.

Тарихий ривоятларга кўра, Харша 20 минг отлик, 50 минг пиёда ва 5 минг жанговор филдан иборат кучли қўшин тўплаган. Сарой шоири ва тарихчиси Бананинг ёзишича, Харша 6 йил узлуксиз уруш қилиб, деярли бутун Шимолий Ҳиндистонни ўзига бўйсундирди.

Харшанинг Деканга юриши, чамаси, Нарбада дарёси яқинида Ғарбий Чалукийлар ҳукмрони Пулакешин II томонидан берилган зарба натижасида мағлубият билан тугади. Гауда ҳукмдори Шашшанка вафотидан сўнг VII асрнинг 30-йиллари Харша Маргадха ва Бенгалияни забт этди. Ҳаётининг сўнгги йилларида у истило қилган ҳудудларда ободончилик ишларига катта эътибор берди. Харша давлатидаги вилоятлар бир-бири билан унчалик жипслашмаган эди. Вилоятларнинг кўпини вассал хонликлар бошқарганлар. Харшанинг ички ва ташқи сиёсати асосан Бана томонидан ёзилган «Харшачарита» (“Харшанома”) деб номланган бадий ва тарихий асарда ҳамда хитой сайёфи Сюань Цзанинг хотираларида ўз аксини топган. Харша давлатининг кўплаб шаҳарларини кезиб чиққан Сюань Цзанинг да-

лолат беришича, бу ўлкада ер солиғи ҳосилнинг 1/6 қисмига тўғри келган. Бундан ташқари давлат хазинасига божлар ҳам даромад тушарди.

Харша буддавийликни қабул қилган, буддавий монастырларни қуришга қўп куч ва маблағ сарфлаган. Унинг даврида Ҳиндистонда ва қўшни мамлакатларда маълум ва машҳур бўлган Наландада (ҳозирги Патна шаҳри яқинида) йирик университет мавжуд бўлиб, унда бир вақтнинг ўзида мингта талаба таҳсил оларди. Харша империяси 30 йилча ҳукм сурди. Унинг вафотидан сўнг империя парчаланиб, бир неча майда давлатларга бўлиниб кетди. Бу давлатлар доимо бир-бирлари билан адоватда эдилар. Жанубий Ҳиндистонда ўша даврда ўзаро кураш олиб борган Чалукийлар давлати ҳамда Паллавий ва Пандий давлатлари мавжуд эди. Чалукийлар ҳукмдори Пулакешин II (609/10-642) императори унвонини олгач, Гужарат ва Шарқий Деканда ҳукмронлик қилган укалари унинг сюзеренлигини тан олишди. Аммо чалукийларга қарши паллавийлар (пойтахти Канчипурам) ва Пандийлар (марказ Мадурай) бош кўтардилар. Пандийлар йирик ҳарбий флотни ва айрим пайтларда Цейлонни ҳам ўзларига бўйсундирдилар. Паллавийлар 640 йилда Чалукийларга катта зарба бердилар, Пулакашин II уларнинг пойтахтини қамал қилиш вақтида ҳалок бўлди. Аммо Пулакашин II ворислари бир неча бор жанубга юриш қилиб, Янги ерларни босиб олдилар.

Паллавийлар Ҳиндистон маданиятининг ривожига катта таъсир кўрсатдилар. Денгиз соҳилидаги Махабалипурамда монолит қоялардан қўплаб эҳромлар бунёд қилинди. Бу эҳромлар диний мавзулардаги обидалар, ҳайкаллар ва барельефлар билан безатилиб, кейинчалик бундай меъморчилик ёдгорликлари бутун Деканда бунёд этилди. Мазкур меъморчилик йўналиши Шарқий–Жанубий Осиё санъатига ҳам катта таъсир кўрсатди, зеро паллавийлар давлатининг денгиз савдоси туфайли ҳозирги Камбожа ва Индонезияда Жанубий Һиндистонлик савдогарларнинг масканлари барпо этилган. Чалукийлар давлати VII асрнинг ўрталаригача яшади. Ўша даврда чалукийларнинг ҳукмрони Кирти Варман II Раштракутлар (Махараштра) томонидан бўйсундирилди. Раштракутлар Деканда қарийб икки аср

ҳукмронлик килдилар. Улар Эллорадаги (ҳозирги Аврангобод яқинида) қояда машҳур Кайлас эфромини бунёд килдилар.

Раштракутлар ўз ҳукмронликлари даврида бир неча бор Ҳиндистонга бостириб кирдилар. Шимолда уларнинг асосий рақобатчилар Бихор ва Бенгалия бўлган. Бу учта давлат ўртасидаги курашдан асосий мақсад Дуоб водийси (Ганга-Жамна икки дарё оралиғи)га эгалик қилиш эди. V асрда Шимолий Ҳиндистондаги бу уччала давлат тушкунликка учради. Бу ҳудудда мустақил Чорамарлар, Чанделлар, Гухинматлар, Чауханлар (Чахаманлар) ва Чаулуклар (Саланки) давлатлари вужудга келди. Паллар давлати бир неча майда хонликларга бўлиниб, улардан энг нуфузлиси Сенлар хонлиги эди. Чауханлар (Чахаманлар) Шарқий ва Марказий Ражастон ва Гужаратнинг бир қисмида ҳукмронлик қилдилар. Ражастон, Гужарат ва Деканга бир неча бор юриш қилган Парамарлар Малвада жойлашиб олдилар. Бироқ XI асрнинг ўртасида Парамарлар давлати заифлашди. Бунделкханид Чанделлар давлатининг марказига айланди. Уларнинг ерлари Дуобнинг бир қисми, Варанаси ва Бихарни озгина бўлагидан иборат эди. Марказий Ҳиндистонда собиқ Калачули хонлиги мустақилликка эришди. У XIII асргача яшади. Чаулуклар сулоласи эса Шимолий Гужоратда мустақкам ўрнашиб олди.

Паллавийлар ва пандийларнинг ўзаро кураши иккала давлатнинг тинқасини қуритди. Жанубий Ҳиндистонда биринчи ўринга Удайпур атрофида кичик ҳудудга эга бўлган Чолаларнинг тамил сулоласи чиқди. 893 йилдаги жангда Чолалар Паллавийларга қатъий зарба берди. 915 йилда эса улар Пандийларни енгиб, деярли ҳозирги Тамилнадни ўз қўллари остига бирлаштирдилар. Чолалар билан тинимсиз, машаққатли кураш ва Шимолий Ҳиндистондаги мавқеини ушлаб туриш зарурати Ражтракутларнинг кучини қирқди ва 973 йилда уларнинг ҳокимияти сўнгги чалукийлар давлати асос солган Тайлапа II томонидан афдарилди. Раштракутлар қувватининг сусайиши икки аср давомида Жанубий Ҳиндистонда Чолаларнинг устунлик қилишига имкон берди. XI аср Чолаларнинг гуллаган даври эди. Ражараж I (985–1015 йй.) ва Ражендра I (1015–1044 йй.) даврида Чолалар узоқ вақт Венгидаги Чалукийлар билан уруш қилдилар,

уларни ўз вассалига айлантирса-да, батамом бўйсундира олмадилар. Аммо Чолалар Цейлонни қўлга киритиб, у ерда мустаҳкам ўрнашиб олдилар. Табиийки, Цейлоннинг ҳозирги аҳолиси Таммилардан келиб чиққан. Чолалар давлати таркибига ҳозирги Майсур ва Керала ҳудудлари киради. Чолалар бир неча марта Калянидаги Чалукларга зарба бердилар ҳамда Орисса билан Бенгалияга узоқ давом этган ҳарбий юриш қилиб, Ганг дарёсигача етиб боришган.

Қудратли армия ва кучли флотга эга бўлган ва Араб денгизи мамлакатлари билан савдо-сотиқ олиб борган Чолалар фавқуллодда бойликни қўлга киритганлар. Улар хашаматли эҳромлар (масалан, Чидамбарамда) бунёд қилганлар. Бу вақтда ҳинд маъбудаларининг бронзадан ишланган қўплаб ҳайкаллари қад қўтарган. 1070 йилда Венгидаги Чолалар билан Чалукийлар сулолалари бирлашдилар. XII аср бошида Чолалар давлати Кришна ва Тунгабхадра дарёларидан жанубдаги деярли барча ҳудудларни, шарқда эса Годавари дарёсигача бўлган ўлкани қамраб олди. Аммо феодализмга хос бўлган жараёнлар Чолалар империясининг парчаланишига олиб келди. Бу давлатнинг чеккаларида мустақил хонликлар вужудга келди. Гарчанд улар Чолаларга қарши бўлса-да, марказий ҳокимият билан унчалик ҳисоблашмасдилар, ўзаро урушлар олиб бориб, унга қарши иттифоқлар тузардилар. XII аср охирига келиб, Чолалар ўз қўлларида фақат Танжур ўлкасидаги кичик бир хонликни сақлаб қолдилар.

Шимолий Ҳиндистонда парчаланиш жараёни янада тез суръатлар билан борди. Бу ердаги (пойтахт гоҳ Ажмир, гоҳ Деҳли) Чауханлар ва Гхадеваллар (ҳозирги Уттар Прадеш ва Бихар) ўртасида кураш кетди. Лекин Хуросон (ҳозирги Афғонистонда) томонидан бошланган хуружлардан сўнг бу давлатлар парчаланди. XII асрда Шимолий Ҳиндистонда фақат Бенгалиядаги Сенлар давлати жон сақлади. XI асрдан бошлаб Ҳиндистон ғарби-шимолий томондан мусулмонларнинг кучли босқинига дучор бўлди. XII аср охиридан бошлаб улар ҳинд ҳудудларини забт эта бошладилар. Бу эса Ҳиндистонда тамомила янги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазиятни юзага келтирди.

Деҳли султонлиги даврида Ҳиндистон (XIII – XVI асрнинг биринчи чораги)

Деҳли султонлигининг сиёсий тарихи

VIII аср бошлариданоқ араб истилочилари Ҳиндистоннинг жанубий-ғарбидан ҳужум қилиб, Синд вилоятида ўз ҳукмронлигини ўрнатган эди. XI аср бошларидан мамлакатда туркий истилочилар ҳукмронлиги кучайди. Ўзаро нифоқда бўлган Ҳинд рожалари уларга қаршилик кўрсата олмадилар. Бинобарин, Ҳиндистоннинг шимолида аста-секин Деҳли султонлиги номи билан мамлакат тарихига сезиларли таъсир кўрсатган йирик давлат – Деҳли султонлиги вужудга келди. Шундай қилиб, Ҳиндистон ҳам ислом дунёси таркибига тортилади.

Туркий истилочиларнинг Ҳиндистонга дастлабки хуружи ужи Султон Маҳмуд Ғазнавий бошчилигида 1001 йилда юз берди. Султон Маҳмуд Ғазнавийга (998–1030 й.) қарши Жайпал рожаси жангга кирди. Лекин рожа Пешовор (Панжоб) яқинида мағлуб бўлди ва ўзини ўзи ўлдирди. Маҳмуд Ғазнавий 1026 йилгача ҳар йили киш мавсумида Ҳиндистонга юришлар қилди. У қўлаб эҳромларни талар ва вайрон қиларди, ҳинд рожаларининг бир неча авлоди тўплаган хазина-бойликларни ўлжага олиб, аҳолидан катта миқдорда бож ундирарди. Бу молмулкларни қарвонларга ортиб, пойтахти Ғазнага (Афғонистон) қайтиб кетарди.

Маҳмуд Ғазнавий Ҳиндистон ҳудудидаги Панжобни ҳам қўлга киритди ва бевосита уни идора қилди.

Маҳмуд Ғазнавий вафотидан сўнг унинг давлатида ўзаро урушлар рўй берди ва бундан фойдаланган Ғур (Шарқий Эрон) хони Муҳаммад Ғурий 1173 йилда Ғазнани, 1186 йилда эса Лоһўрни эгаллади. Муҳаммад Ғурий Панжобни қўлга киритиб, Ҳиндистон ичкарасига юриш қилди. 1191 йили Тароини яқинида у Деҳли ва Ажмир ҳокими Притхвираж томонидан мағлуб бўлди, аммо у кейинги йили ўша Тароини майдонида Муҳаммад Притхвираж бошчилигидаги ражпут рожаларини тор-мор қилиб, Ганг дарёси томон йўл олди. Қўп вақт ўтмай у Жамна-Ганг водийсини эгаллади. Муҳаммад Ғурий ўлиmidан сўнг унинг

қўшинидаги гвардия бош асли келиб чиқиши ғуломлардан (ғуломнинг маъноси “қул”) бўлган султон Ғурийнинг Ҳиндистондаги ноиб бўлмиш Қутбиддин Ойбек (1206–1210) ўзини Деҳли салтанатининг мустақил ҳукмдори деб эълон қилди. У Деҳли шаҳрини ўз давлатининг пойтахти қилди. Қутбиддин Ойбек бу салтанатда ғуломлар сулоласига асос солди.

Шундай қилиб, Ҳиндистон тарихида катта из қолдирган Деҳли салтанати вужудга келди. Ойбек вафотидан сўнг (у Чавгон ўйини пайтида отдан қулаб тушади) яна ғуломлардан бири Шамсиддин Элтутмиш Деҳли салтанати тахтига чиқди.

Ғуломлар сулоласи. Элтутмиш даврида Деҳли салтанати заминда мўғуллар томонидан таъқиб қилинаётган Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўғли Жалолиддин Мангуберди пайдо бўлди. Бу вақтда мўғуллар бутун Ўрта Осиё ҳамда Манжуриядан Туркистонгача қўзилган ҳудудларни истило қилган эди. Бу улкан давлат тепасида қўлаб халқлар ва элатларни ларзага келтирган Чингизхон турарди. Элтутмишни ўзига иттифокчи қилиш мақсадида Жалолиддин унга мўғулларга қарши бирлашиб курашни таклиф қилади. Аммо Деҳли султони унга ижобий жавоб бермайди.

Элтутмиш даврида Шимолий Ҳиндистонда мусулмон ҳарбий бошлиқларининг ҳукмронлиги ўрнатилади. Ҳарбий аъёнлар “қирқлар” номини олган кучли феодал гуруҳдан ташкил топган эди (бу гуруҳ асосан қирқ нафар ҳарбий бошлиқлардан иборат эди). Давлат хизматидаги амалдорлар ва дин пешволарининг аксарияти хуросонли форслар эди. Ислонинг сунний мазҳаби давлат дини ҳисобланарди.

Деҳли султонлигининг аввалги икки ҳукмдори мусулмон ҳарбий бошлиқлари томонидан сайланган бўлса-да, Элтутмиш султонлик мансабини ворисий қилишга жазм этди ва кизи Розияни тахт вориси деб эълон қилди. Розия гарчи қаттиққўл, ақлли аёл бўлса-да, мусулмон ҳарбий бошлиқлари унга бўйсуннишни ўзларига ор деб билишди. Тўрт йил ўтар-ўтмас Розия суиқасд натижасида ўлдирилди. Мамлакатда парокандалик бошланди. Айни шу дамда қўққисдан мўғуллар Ҳиндистонга бостириб кирдилар. 1241 йилда улар Лоҳўрни олишга эришдилар. 1246 йили Элтутмишнинг кенжа ўғли Насриддин тахтга

чиқади. Лекин ҳақиқий ҳокимият унинг иродали, қобилиятли маслаҳатчиси Ёисиддин Болбоннинг кўлида эди. 1265 йилда Насриддиннинг вафотидан сўнг у тахтни эгаллади (1265–1287 йй.). Болбон мўғулларни мамлакатдан қувиб чиқаришга муваффақ бўлди ва шимолий-ғарбий чегарада таянч нуқталари сифатида бир неча истеҳкомлар бунёд қилди. У шафқатсизлик билан халқ кўзғолонларини бостирди, “қирқлар” тўдасининг кучини синдирди, 1280 йилда Бенгалиядаги мусулмон ҳарбий бошлиқлари исёнини дафн этди.

Султон вафотидан сўнг мамлакатдаги феодал гуруҳлар ўрта-сида яна низолар бошланди. Бу курашда туркий кавмларга мансуб хилжийлар номи билан аталган ҳарбий бошлиқлар ғолиб келдилар. Тахтга 70 ёшли Жалолиддин Феруз чиқди (1290–1296 йй.)

Хилжийлар ҳукмронлиги. Жалолиддин Феруз даврида Ҳиндистонга яна мўғул кўшинлари бостириб кирдилар. Султон Жалолиддин уларнинг бир қисмини тор-мор қилди, қолганларига ўлпон тўлаб қутулди. Феруз ўз куёви ва жияни Аловиддин бошчилигида Деканга юриш уюштирди. У Девагири ҳукмдори Рамачандрани енгиб, катта ўлжа билан Деҳлига қайтади. Пойтахтга яқин жойда Аловиддин хоинларча қайнотаси ва айна вақтда тоғаси бўлмиш Жалолиддинни ўлдириб, Деҳли тахтига ўтирди (1296–1316 йй.). У ғоят шафқатсиз, шу билан бирга журъатли ҳарбий бошлиқ ва давлат арбоби эди. Аловиддин мўғуллар билан бир неча марта тўқнашди. Мўғуллар исёнининг олдини олиш мақсадида у бир кечада Деҳли яқинида жойлашган 30 минг мўғулни кириб ташлашга буйруқ берди. Хазинани тўлдириш ниятида руҳоний ва бадавлат ҳарбий бошлиқларнинг ерини тортиб олди, турли фитналарга йўл қўймаслик мақсадида мажлис, йиғин ва зиёфатларни тақиқлади. Ҳамма ўлкаларга ўз айғоқчиларини жўнатди.

Хусусий ер мулкни қўпайтиришга интилган Аловиддин ик-тадорларга ер улашиш ўрнига уларга пуллик маош тўлайдиган бўлди. Пойтахтда, шаҳар бозорларида ва Дуобда молларга катъий нархлар қўйилди.

Махсус амалдорлар бозорларда катъий тартиб ўрнатдилар, тарозидан урадиганларни қаттиқ жазоладилар. Ҳиндлардан олинадиган солиқлар 1/4 дан 1/2 гача оширилди. Ҳиндларнинг қу-

рол олиб юриши, ораста кийиниши ёки отда юриши мутлако тақиқланган эди. Мусулмон жанчиларининг маоши оширилди. Бу чора тадбирлар 475 минг суворийдан иборат кўшин тузиб, мўғул босқинчиларини даф этиш имконини беради. Аловиддин даврида мўғуллар охирги марта Ҳиндистонда 1306 йилда пайдо бўлдилар ҳамда Рави дарёси (Панжоб) бўйида тор-мор қилиндилар. Лекин Аловиддинга бундай кўп сонли армияни боқиш учун маблағ етишмасди. Шу боисдан Деан вилоятлари ва шаҳарларини талон-тарож қиларда. Аловиддиннинг армияси Декан ўлкаларидан Деҳлига тиллаю кумуш, қимматбаҳо буюмлар ва отлар келтирарди. Тобе этилган Ҳинд ҳукмдорлари Деҳли султонининг вассалига айланар ва Ҳар йили катта миқдорда бож тўлардилар.

Султон Аловиддин томонидан одамларнинг мол-мулки мусодара қилиниши, Ҳиндларни таъкиб этилиши ҳамда мамлакат иқтисодининг барбод қилиниши кенг халқ оммасида норозилик туғдирди. Юртда исёнлар авж олди. Аловиддин сўнг (у 1316 йили истиско қасалидан қазо қилди) давлатда яна тахт учун кураш бошланди. Пировардида Аловиддиннинг ўғилларидан бири Қутбиддин Муборакшоҳ (1316–1320 йй.) тахтга чиқади. У отасининг барча иқтисодий ислоҳотларини бекор қилди, аммо унинг истилочилик сиёсатидан воз кечмади ва бир неча бор ўз лашкарбошиси Хусравхон бошчилигида Деканга юриш уюштирди. Мадурай ва Телинганадан катта ўлжа билан қайтгач, Хусравхон султон тахтига ўтириш ниятида Муборакшоҳни ўлдиради. Аммо тез кунда у бошқа бир турк қавмга мансуб зодагонлар гуруҳи томонидан Ҳокимиятдан четлатилди. Давлат тепасига Панжоб ноибни Ғиёсиддин Туғлоқ (1320–1325 йй.) чиқиб, янги сулола-туғлоқийларга асос солди.

Туғлоқийлар ҳукмронлиги. Янги султон баъзи бир чора-тадбирларни амалга оширди. Ер солиғи Ҳосилнинг 1/10 га камайтирилди ва давлат Ҳисобидан каналлар қазилди. Султон Ғиёсиддин Деҳлида ўзи учун қизил қоя тошдан шаҳар қурдирди ва уни мустаҳкам қўрғон билан ўраб, Туғлоқобод деб ном берди. Ўзидан аввалги султонлар сингари Ғиёсиддин фаол ташқи сиёсатни амалга оширди. Хазинани тўлдириш мақсадида у ўз ўғли Жаунхон бошчилигида Деканга юриш уюштирди, ўзи эса Шарқий Бенгалияни забт этиб, унинг ҳукмдорини ўз вассалига айлантирди (1324 й.). Жаунхон ғалаба билан пойтахтга қайтаётган

отаси шарафига тантанали маросим ўтказди. Аммо отаси турган жойдан жанговар филлар ўтаётган пайтда ёғочдан қад кўтарган айвон кулаб тушади ва султон Ғиёсиддин ҳалок бўлади. Бу “бахтсиз ҳодиса” тахтни эгаллаш пайига тушган Жаунхон томонидан тайёрланган эди. Жаунхон Муҳаммадшоҳ номи билан тахтга чиқади (1325–1351 йй.).

Муҳаммад Туғлоқ лаёқатли саркарда, аммо бешавқат, ўзбошимча ҳукмдор бўлиб, ўзининг номаъқул хатти-ҳаракатлари билан давлатни ҳалокат ёқасига олиб келди. Маълумки, улкан Деҳли империясини бошқариш, кўп сонли армияни таъминлаш, давлат аппаратини идора қилиш кўплаб маблағ тақозо қиларди. Шу боис Муҳаммадшоҳ деҳқонлардан кўшимча солиқлар – абвоб йиғи бошлади. Бу солиқлар ниҳоятда оғир бўлгани сабабли деҳқонлар хонавайрон бўлиб, ўз хўжаликларини ташлаб, ўрмонлардан паноҳ топардилар. Вилоятларда деҳқонлар сийраклашиб, хазинага даромад тушмай қолди. Боз устига мамлакатда қурғоқчилик рўй берди. Султон бу мураккаб аҳволдан чиқиш ниятида мамлакатда мис тангалар зарб этиб, уларни тилла ва қумуш тангалар ўрнида муомалага киритишга фармойиш берди. Натижада ўша замон тарихчисининг ёзишича “ҳар бир хиндунинг уйи ўзига хос пул зарбхонасига айланди”. Савдогарлар бу чақа пулларга мол сотмай қўйдилар. Оқибатда ўлкада пул тизими ва иқтисод барбод бўлди. Султон мис тангаларни олтин ва қумуш тангалар баҳосида сотиб олди, хазина эса батамом бўшаб қолди. Ўта қаттиққўллиги ва шавқатсизлиги билан ном чиқарган Муҳаммад Туғлоқ “Хунӣ” (“Қонхўр”) лақабига “сазовор” бўлди. Султон исёнкор амирларни таъқиб этиб, Тхатта (Синд)га келганда безгак касалидан ўлади. Тахтга унинг амакиваччаси Феруз Туғлоқ чиқади (1351–1388 йй.).

Ферузшоҳ аввалги султон ҳукмронлигининг ҳалокатли оқибатларини бартараф этиш юзасидан кескин чоралар кўрди. Жумладан, абвоб солиғи бекор қилинди, ер солиғи камайтирилди, ҳосилдор ерларнинг кўпайтириш мақсадида Дуобда янги каналлар очилди, бозорлардаги оғир бож солиғи йўқ қилинди, ҳарбий бошлиқларга кўшимча ерлар инъом этилди, ҳаддан ташқари азобли қийноқларни ман этиш ҳақида фармойиш берилди. Мусулмон

ҳарбий бошлиқларига бир канча имтиёзлар берилган бўлсада, уларнинг айирмачилик хатти-ҳаракатлари барҳам топмади.

Ферузшоҳни давлат бутунлигини сақлаб қолишга қаратилган уринишлари муваффақиятсиз чиқди. Бенгалия билан Декан Муҳаммадшоҳ давридаёқ салтанатдан ажралиб чиққанди. Орисса билан Синдга юришлар самара бермади. Кексайган султон дунёдан ўтиши билан феодал гуруҳлари ичидаги кураш қизиқ кетди. Сусайиб, кучсизланиб бораётган империяга юриш қилган Амир Темур қўшинлари унга қакшатқич зарба берди (1398 й.).

Саидлар сулоласи. 1314 йилда туғлоқийлар сулоласидан сўнгиси ўзига ворис тайинланмасдан оламдан ўтди. 1404 йили темурийлар томонидан Мўлтон ва Панжоб ноиби этиб тайинланган Хизрхон Саид Деҳлидаги ҳокимиятни ўз қўлига олди. Хизрхон Саид (1414–1421 йй.) темурийларнинг вассали сифатида давлатни бошқарди. Унинг ўғли Муборакшоҳ (1421–1434) ўз ҳукмронлигининг охирида темурийларга бўйсунмасдан мустақиллик рамзи сифатида ўз номидан танга пуллар зарб этди. У Дуобдаги исёнчи феодалларга қарши юришлар қилди. Саройдаги аъёнлар суиқасд қилиб Султонни ўлдиришди. Тахтга унинг жияни Муҳаммадшоҳ (1434–1445 йй.) чиқади. Унинг тахтга ўтиришига ёрдам берган Лоҳўр ва Сирхинд (Панжоб)нинг ҳукмдори, афғонларнинг лўди қабиласига мансуб бўлган Бахлулхон давлатда энг нуфузли шахсга айланади. Муҳаммадшоҳ вафотидан сўнг саидлар сулоласининг сўнгги вакили Оламшоҳ (1445–1451 йй.) ҳокимият тепасига келади. Бу вақтда Деҳли султони турли феодал гуруҳларнинг қўғирчоғига айланиб, номига ҳукмронлик қиларди. Уша пайтда халқ ўртасида “Ҳокимият Шоҳ Аллам, аз Деҳли то Палам”¹ яъни, «Шоҳ Аламнинг ҳокимияти Деҳлидан Паламгача» деган ибора кенг тарқалганди.

Лўдилар сулоласи. Султон Бахлул (1451–1489) лўдилар сулоласига асос солди. Қарийб 40 йил ҳукм сурган Бахлул салтанат ҳудудини кенгайтириш мақсадида тинмай урушлар олиб борди. Унинг энг хавфли душмани бўлмиш Жаунпур хони 1479 йилда тор-мор этилди.

¹ Палам – Ҳозирда Янги Деҳлидаги халқаро аэропорт жойлашган ҳудуд.

Бахлулнинг ўғли Искандаршоҳ (1489–1517 йй.) ўз ноиблари ва вассал хонларни каттиқ назорат остига олди, шу боисдан ай-ғокчилар сонини кўпайтирди. Искандарнинг онаси гарчи ҳинду оиласидан бўлсада, ўзи сунний мазҳабига мансублиги боис ҳиндуларга нисбатан зуғум ўтказди, эҳромларни вайрон қилди, ҳинду ҳайкаллари чил-парчин қилди.

Унинг ўғли Иброҳим (1517–1526 йй.) салтанатнинг аввалги кудратини тиклашга, феодалларнинг ўзбошимчалигини жиловлашга интилди. У Малва ва Гвалупорга юришлар уюштирди. Аммо унинг ғоят солимлиги ҳамда афғон лашкарбошилари кучини синдиришга уринишлари кўплаб исёнларни келтириб чиқарди. Охир оқибатда феодаллардан баъзилари султон жабр-зулмдан халос этишни сўраб Қобул ҳокими Заҳриддин Муҳаммад Бобурга мурожаат қилдилар. Ғаройиб ва ажойиб Ҳиндистон ўлкасини қўлга киритишни ният қилган Бобур 1526 йили Деҳли яқинидаги машҳур Панипат майдонидаги жангда Иброҳим Лудий қўшинларини енгади. Натижада икки юз йилдан зиёд Ҳиндистонни идора қилган бобурийлар сулоласига асос солинди.

Деҳли султонлигида ижтимоий-иқтисодий таракқиёт

Мусулмон истилочилари Ҳиндистонни забт этиб, у ерда ўз ҳукмини ўрнатишди. Деҳқонлар билан феодаллар ўртасидаги муносабатлар бироз ўзгарганини инобатга олмаганда аҳвол эскилигича қолаверди. Биринчи навбатда давлатнинг ерга эгаллиги кучайди. Халққа ҳукм ўтказишда кўп сонли армиядан фойдаланилди. Давлат ерлари икки турга бўлинарди – холжа ва иқта. Бу ерлардан тушган солиқ даромадининг асосий қисмини султоннинг ўзи, қолган қисми эса сарой аъёнлари – зодагонлар, мансабдорларга пул ёки натура ҳолида бериларди, ўрмон ва яйловларнинг айримлари ҳам давлат қарамоғида эди. Деҳли салтанатида (айниқса Феруз Туғлоқ пайтида) султонга қарашли хўжаликларда қуллардан ҳам фойдаланилар эди.

Иқта ҳарбий бошлиқларга хизмат бурчини ўташ эвазига бериларди. Бундай ер эгалари иқтадор ёки муқта деб аталарди. Аммо вақт ўтиши билан иқта ерлари мулк ёки инъом номи би-

лан феодал ер эгалигига айланиши мумкин эди. Иктадорлар йиғилган солиқларнинг мўмайгина кисмини давлат хазинасига топширардилар. Солиқлар натура ёки пул шаклида тўпланарди. Йиғилган солиқларнинг бир кисми иктадорга ва унга ёлланган аскарларга тегарди.

Деҳли салтанатида яна бир турдаги хусусий ер эгалиги – вақф ҳам мавжуд эди. Бунга биринчи галда мачит ва мадрасалар, муқаддас кадамжолар кирарди. Ниҳоят, ерга эгаликнинг яна бир шакли мулк деб аталиб, улар шайхлар, мусулмон уламолари, дин пешволари, шоирлар, айрим амалдорлар ва савдогарларга бериларди.

Деҳли салтанати даврида унинг ҳудудида ҳинду заминдорлари, жумладан ражрутларнинг ерлари ўз эгаларида қолдирилди.

Вақт ўтиши билан холиса ерлари кескин қисқарди, шартли равишда берилган ерлар, яъни икта устидан давлат назорати аста-секин сусайди. XV асрга келиб икта инъомга, яъни хусусий ер эгалигига айлана бошлади. XVI асрда давлат бошқариш тизимидаги таназзул ва феодалларнинг ўзбошимчалиги оқибатида қишлоқ аҳолисининг аҳволи баттар бўлди. Деҳконларнинг аксарият кўпчилиги ҳиндуизмга эътиқод қилиш туфайли жия солиғини тўлашга мажбур эди. Бу уларни янада аянчли аҳволга маҳкум қиларди.

Шу билан бирга Деҳли салтанатида ишлаб чиқариш кучлари узлуксиз ва аста-секин ривож топди. Буни аҳоли сонининг кўпайиши ва ўрмонлар ўрнида экин майдонларининг очилиши очиқ-ойдин кўрсатади. Ўлкада янги-янги қишлоқлар пайдо бўлди. Кунт билан ерга ишлов бериш давом этди. Ҳайдалган ерларнинг кўпи суғорилмайдиган бўлгани сабабидан улардан олинадиган ҳосил муссон ёмғирига боғлиқ эди.

Деҳли ҳукмдорлари суғориладиган ерлар майдонини кенгайтириш чораларини кўрарди. Масалан, Деҳли атрофида катта сув омборлари Ҳовузи Шамси ва Ҳовузи Хос қурилди.

Бу ҳовузлар катталиги билан ўз вақтида Амир Темурни лол қолдирган эди: унинг бир қирғоғидан отилган камон ўқи рўпаразидаги қирғокка етиб бормас эди.

Ферузоҳ Сатлеж ва Жамна дарёлари воҳасида узунлиги 180-200 км келадиган каналлар қуриб, йирик ер майдонларига

сув чикарди. Бир қатор вилоятларда, жумладан Синд, Дуобда экинлардан бир йилда 2 марта ҳосил кўтаришган. Кузги ҳосил (ҳариф) йиғиб олинган ва тахминан икки ойдан кейин баҳорги ҳосил (раби)ни йиғиб олишарди. Асосий дон экинларидан бўлган гурунчдан бир йилда 3 марта ҳосил олиш мумкин эди. Ҳиндистонда гурунчнинг 21 нави мавжуд бўлган. Шунингдек, бу ўлкада бўғдой, арпа, нўхат, мош каби баҳорда етиладиган донлар кенг тарқалган эди. Полиз экинларидан қовоқ, сабзи, пиёз, тарвуз, қовун, бодринг, мева дарахтларидан апельсиннинг бир неча нави, манго, анорнинг ширин ва нордон хиллари бўларди. Узумнинг 7 тури етиштирилди. Бундан ташқари шафтоли, қизил ва оқ тут, лимон, мандарин ва бошқа мевалар ҳам кенг тарқалган эди. Шимолий ва Шимолий-Ғарбий Ҳиндистонда техника экинларидан кунжут, тамаки, шакар қамиши етиштирилди.

Ўрта асрларда ҳинд ҳунармандларининг маҳсулотларидан шойи ва ипак матолар, гиламлар тайёрланган. Қасб-ҳунар иқтисоднинг асосий кўриниши бўлиб, ишлаб чиқаришга алоқадор ҳамма жараёнларни ҳунарманд мустақил ёки оила аъзоларининг ёрдамида бажарар эди.

Тарихий манбаларга қараганда, Деҳли салтанатида ҳунармандлар сони кўпайган, кўпроқ тикувчилар, қурол-аслаҳа усталари, мисгарлар ва бошқалар мавжуд эди. Шаҳар ҳунармандлари ўзлари тайёрлаган буюмларини ўз жойида ёки бозорга олиб чиқиб сотардилар. Шунингдек, тош йўнувчи, гишт терувчи ва қурувчилик соҳалари кенг тарқалган эди.

Деҳли султонлари сарой аъёнлари эҳтиёжлари учун вақт-вақти билан йирик ҳунармандлар устахоналарини ташкил этиб туришарди, уларни қорхоналар деб аташарди. Чунончи, Ало-виддин қорхоналарида 17 минг ҳунарманд ва 7 минг қурувчи хазина ҳисобидан таъминланган ҳолда ишлаган. Муҳаммад Туғлоқ қорхоналарида тўқувчиларнинг ўзи 4 минг кишини ташкил этарди.

Бобурийлар Ҳиндистонни эгаллагач, мамлакатнинг мусулмон Шарқи билан савдо алоқалари кенгайди. Деҳли султонларига тегишли тангалар нафақат Эрон ёки Ўрта Осиё, балки Волга бўйида ҳам топилган. Деҳли давлати армиясининг асоси отлик аскарлардан иборат бўлгани боис отларни Ҳиндистонга олиб

келиб сотиш ҳинд импортининг муҳим манбаига айланди. Ҳиндистонда яйловларнинг камлиги сабабидан у ерда умуман отлар бокиб қўпайтирилмасди. Бироқ тез орада мўғулларнинг Эрон ва Ўрта Осиёга келиши ва шаҳарларни вайрон қилиши ҳинд қарвон савдосининг пасайишига олиб келди.

Деҳли салтанатининг қадимдан йирик денгиз савдо йўлида жойлашгани ва Декан портларига чиқиш имконияти катта аҳамиятга эга эди. Ҳиндистон ип-газлама, шойи, олий сифатли матолар, қурол-аслаҳалар, зеб-зийнатлар, олтин, қумуш ва мисдан ясалган асбоб-анжомлар, уй-рўзғор идишларини четга чиқарарди. Қул савдоси оддий ҳол эди. Ўрта Осиё ва Эрондан асир олинганларни Ҳиндистонга ҳайдаб келиб сотишарди. Шунингдек, ҳинд рожалари ҳам қўл остидаги бечораҳол одамларни қулларга айлантириб, уларни асосан уй хизматкорлари сифатида ишлатишарди.

Мамлакат ички савдо-сотиғи ривожда Деканнинг роли катта бўлди. Денгиз соҳилларидан туз ва кокос ёнғоғи олиб келинардди, унинг этидан ёғ, толаларидан арқон тайёрланарди. Бенгалиянинг ҳосилдор, гуручга бой вилоятлари султоннинг катта армиясини таъминларди. Ўлкалардан пойтахтга дон маҳсулотлари келтирилар эди. Канауж савдогарлари бутун Ҳиндистон бўйлаб шакар билан савдо қилишарди. Озиқ-овқат ҳамда ҳунармандчилик буюмлари асосан султон, сарой аҳли ва унинг қўп сонли армияси ва ёлланма сарой қўшинлари эҳтиёжини қондириш учун кетарди. Деҳли давлатида ҳаддан ташқари қўпайиб кетган ўлпон ва солиқлар, табиийки, савдо ва ҳунармандчиликнинг ривожига тўсқинлик қиларди. Савдогар ва ҳунармандлар сотган молларининг 2,5 фоизи ҳажмида закот тўлардилар ва бундан ташқари шаҳар ҳокими фойдасига қотвали солиғи, уй ва дўконлар учун мустақил солиқ, чегара жойлари ва дарёни кечиш манзилларида олинадиган турли-туман бож тўловлари аҳолининг тинкасини қуритарди.

Деҳқонларнинг аҳволиги келсак, уларнинг норозиликлари аксари пайтда қишлоқдан қочиб кетишида намоён бўларди. Сарой тарихчилари томонидан битилган солномаларда ўрмонларда яшириниб юрган “қароқчи”, “босқинчи”, “йўлтўсарлар” ҳақида хабарлар учрайди. Чамаси, бу ерда қочоқ деҳқонлар назарда ту-

тилган бўлса керак. Фақат 1413 йилда Панжобда “нодон ва жоҳил” одамларга раҳномалик қилган Саренга бошлигидаги деҳқонлар кўзғолони ҳақида маълумот мавжуд. Уларга қарши Панжоб феодалларининг қўшинлари юборилади ва Сирҳинд яқинидаги жангда Деҳли ҳокими Хизрхон уни батамом тор-мор қилади. Саренга қўлга туширилиб қатл этилади.

Жанубий ва Ғарбий Ҳиндистон (XIV–XVI аср ўртаси)

Баҳмонийлар давлати. Декан узоқ вақт Деҳли салтанати таркибида бўлган эди. Султон Муҳаммад Туғлоқ Жанубий Ҳиндистондан чиқиб кетиши биланок исёнкор амирлар ғарбий бошликларидан бири бўлмиш Абул Музаффар Аловиддин Баҳмо–нийни (1347–1358 йй.) мустақил султон деб эълон қилдилар. У баҳмонийлар сулоласига асос солди. Баҳмонийлар давлати кучга тўлган паллада унинг ҳудуди ғарбда Араб денгизи, шарқда Ориссагача чўзилган эди. Унинг шимолий чегараси Тапти дарёси, жануби Кришна ва Тунгабхадра дарёларигача ёйилган. Бу давлатнинг жанубида Бижонагар жойлашган бўлиб, унга чегарадош ҳосилдор Райчур водийсини эгаллаш баҳмонийлар кўп йиллар мобайнида уруш олиб бордилар. Аловиддин жанубда муваффақиятли урушлар қилди. У давлатни тўртта ноибликка ажратди: Гулбарга, Давлатобод, Бидор ва Берор у пойтахт қилиб Гулбарга шаҳрини танлади.

Мамлакатда икки мусулмон феодал гуруҳлари – деканий (азалдан Деканда яшовчи мусулмон авлодлари) ва офокий (Эрон ва бошқа мамлакатлардан келган бегоналар) ўртасида кураш кетди. Бу курашнинг авж олишида диний омил ҳам муҳим роль ўйнади, чунки офокийлар асосан шиа, деканийлар эса сунний мазҳабига мансуб эдилар.

Кейинги султон қаҳри қаттиқ Аҳмадшоҳ Баҳмоний (1422–1435 йй.) Бижонагар ерларини аёвсиз талаб, ҳинду аҳолисини тигдан ўтказди. У пойтахтни Бидорга кўчирди.

Баҳмонийлар давлати. Маҳмуд Хован (1446–1481 йй.) Бош Вазир бўлган пайтда айниқса ривож топди. У Малва ва Конкандаги кўплаб ҳинду хонлари устидан ғалаба қозонди, ўзининг бойликлари билан машҳур бўлган Канчидаги ҳинду эҳромини

талон-тарож килди ва Гоани забт этди. Аммо у офокийлардан эди. Шу сабабли деканийлар унга қарши фитна уюштирадilar. Маҳмуд Хован ҳеч қандай айби йўқлигини султонга уқтиришга уринди, аммо илтижолари беҳуда кетди ва оқибатда султон томонидан қатл этилди. Зеро, Маҳмуд Хованнинг ниҳоятда бойиб кетиши хонга ҳам хуш келмаган эди. Айнан шу даврда Россиянинг Тверь шаҳридан савдогар ва сайёҳ Афанасий Никитин Бидорга сафар қилиб, баҳмонийларнинг қатта армияси, зодагонларнинг ҳашаматли ҳаёт кечириши, аҳолининг эса камбағаллигини ёзган эди. У «Уч денгиз оша» асарида «Заминнинг аҳолиси кўп, кишлоқ одамлари жуда қашшоқ, зодагонлари эса ниҳоятда бой ва дабдабали ҳаёт кечиради» деб таърифлаганди.

Феодалларнинг ўзаро низолари давлатни заифлаштирди ва XVI асрда Баҳмонийлар империяси парчаланиб кетди. 1490 йилда Бижопур мустақилликни қўлга киритиб, бу ерда Одилшоҳ ҳукмронлик қила бошлади. Кўп ўтмай Берор ва сўнгра Аҳмаднагар ажралиб чиқиб, унда Низомшоҳ сулоласи ҳукм суради. 1512 йилда Қутбшоҳлар сулоласи бошчилигида Голконда мустақил бўлди. 1525 йили баҳмонийларнинг сўнгги султони Бижопурга қочиб кетди. Қосим Барид деган бир кимса ўзини Бидорнинг ҳукмдори деб эълон қилди.

Баҳмонийлар давлати парчалангач, унинг ўрнида бешта хонлик (Бижопур, Голконди, Аҳмаднагар, Бидор ва Берор) вужудга келди. Буларнинг ичида энг йириги Бижопур эди. Шу пайтдаги Декан тарихи ҳақида гапирганда, энг аввало бу хонликларни Бижоннагар билан ўзаро урушларига тўхталиш зарур.

1505 йили Декан давлатларининг барчаси Бижонагарга қарши иттифоқ туздилар. Кришна дарёси бўйидаги Таликот ёнидаги жангда Бижонагар армияси мағлубиятга учради. Натижада империя парчаланиб кетди. Беш йилдан сўнг Бижопур яна иттифоқ тузди. Бу гал иттифоқ Аҳмаднагар ва оликот билан португалларга қарши қаратилган эди. 300 минг кишилик ҳинд армияси бир неча минг кишилик ганизон жойлашган португал шаҳарлари Гоа ва Чаулни муваффақиятсиз қамал қилди. XVI аср охирида Деканга бобурийлар юриш қила бошладилар.

Европаликлар Ҳиндистонда. XV аср охирида португаллар Ҳиндистонга денгиз йўлини очдилар. 1498 йили денгизчи Васко

да Гама бошчилигидаги португаллар экспедицияси Малабар қирғоғидаги муҳим порт шаҳар Каликатга етиб келди. Португаллар Африка соҳилларидаги қабилаларга мовут, мусаллас, мунчоқ ва бошқа майда-чуйда тақинчоқлар бериб, ўрнига тилла, фил суяги олардилар. Аммо португаллар Ҳиндистонга келганларида ҳиндлар назарида дағал ишланган европа моллари бадавлат ҳинд зодагонлари учун ҳеч вақога арзимайдиган нарса эканлигини билдилар. Европаликларнинг ҳинд молларига алмаштира-диган буюми йўқ эди.

Лекин бошқа томондан, аниқроғи ҳарбий техника соҳасида португаллар ҳиндларга нисбатан анча олдинга кетгандилар. Африка соҳиллари орқали Ҳинд сари кезган португал кемалари ўзининг катталиги ва тезлиги жиҳатидан пастак ва асосан ҳинд дарёларида сузишга мосланган кемалардан анча устун эдилар. Европача ҳарбий интизомга ўрганган, тўп ва ўқотар қуролларга эга бўлган португал аскарлари қилич ва қалқон ёки найза билан жанг қилган ҳиндларни осонлик билан енгар эдилар. Шундай қилиб гарчи португаларда ҳинд молларига алмашадиган буюмлари бўлмасада, улар ҳинд молларини зўравонлик билан тортиб олардилар. Португалларнинг мақсади фақат Ҳиндистонда эмас, балки Шарқдаги барча денгизларда ҳукмрон бўлиш эди. Бунинг учун улар ўз рақиблари бўлмиш шарқ мамлакатлари савдогарларига қарши ҳам денгизда, ҳам Ҳиндистон портларида, Арабистон ва Африкада шафқатсизлик билан иш тутардилар. Малабардаги хонларнинг бир-бири билан келиша олмаслиги, улар ўртасидаги нифоқ португалларга жуда қўл келди. Маҳаллий аҳолини мустамлакачиларга қарши ҳар қандай қаршилиги қурол кучи билан бостирилди. Бу заминга босқинчи аскар туширилди, улар халқни талаб, қишлоқларни ёндирар, одамларни ўлдирар эдилар. Метрополияга олиб кетолмаган барча ўлжаларни йўқ қилардилар.

Васко да Гама бир томондан денгизчи ва сайёҳ бўлсада, аслида у Христофор Колумб сингари ўрта аср мустамлакачиларининг ҳақиқий намояндаси эди. У Ҳиндистонга биринчи бор келгандаёқ порт шаҳарларини ўққа тутиб, уларни вайрон қилди. Васко да Гама 1502 йилда яна Ҳиндистонга келиб, ҳиндларга нисбатан ёвузликларини давом этирди. Португаллар экспеди-

циясининг кейинги бошлиқлари Кабрал (1500 йил) ва Албукерк (1510–1511 йй.) Ҳиндистон заминидаги таянч пунктларни ва Бижопурга тегишли Гоа оролини забт этдилар. Гоа ороли португалларнинг Шарқдаги мустамлакалари марказига айланди. Форс кўрфази соҳиллари бўйлаб Ормуздан то Африка ва Арибистон қирғоқлари, Ҳиндистоннинг шарқий соҳили, Цейлон (Шри Ланка), Малакка бўғози, Молукк ороллари, ҳозирги Таиланд ва ҳатто Хитойгача ўлкалар португал кемаларини таъмирлайдиган масканга айланди. Бу манзиллар португал моллари, биринчи галда зираворлар, ип-газлама матолар сақланадиган омборлар, португал кўшинлари жойлашадиган қароргоҳларга айланди. Ҳиндистоннинг ва юқорида номлари келтирилган мамлакатларнинг ичкари томонига португаллар кира олмадилар. Улар ўз ҳукмлари остидаги ҳинд аҳолисига зуғум ва зулм ўтказдилар, ҳинд эҳромларини вайрон қилдилар, 1560 йилда мамлакатдаги ғайри динларни қаттиқ исканжа остига олдилар, инквизицияни жорий этдилар. Денгиз савдосида ҳукмронлик қилган португаллар Ҳиндистоннинг шарқдаги мамлакатлар билан савдо-сотиқ алоқаларига катта путур етказди. Улар олиб борган шиддатли урушлар, портларнинг вайронага айланиши, Малабар аҳолисининг қирғинга учраши оқибатида бу бой ўлка Ҳиндистондаги энг қоқоқ вилоятга айланди. Аммо кейинчалик Ҳинд океани ва жанубий денгизларда Голландия кемаларининг пайдо бўлиши оқибатида португалларнинг бу ердаги ҳукмронлигига чек қўйилди. Португаллар энди ҳинд маҳаллий ҳукмдорларининг қаршилигига бас кела олмадилар ва улар бирин-кетин Малабардаги таянч пунктларидан маҳрум бўла бошладилар.

Ҳиндистонда Европа савдо компанияларининг фаолияти. 1600 йилда Ҳиндистонда Инглиз-Шарқий Ҳиндистон Компанияси, 1603 йилда эса Голландия Шарқий-Ҳиндистон савдо компанияси тузилди. Дастлабки пайтда Англия Шарқий Ҳиндистон компанияси бир томондан португаллар, иккинчи томондан ҳинд савдогарларининг қаршилигига дуч келди. Арзон баҳоларда керакли микдордаги ҳинд молларини қўлга киритиш мушкул бўлгани боис инглизлар воситачи-даллолларга мурожаат қилардилар. Ҳинд газмолларини бевосита тўқимачилардан харид қилишни иложи бўлмади, чунки ҳинд тўқувчилари ўзлари

ишлаб чиқарган маҳсулотларни азалдан маҳаллий савдогарларга арзон нархда сотишга мажбур эдилар. Шундай бўлсада, инглизларнинг Ҳиндистонга ёпирилиб келиши инглиз Компаниясига мўмай даромад келтира бошлади. Ҳинд ва араб савдогарлари сингари инглиз тижоратчилари ҳам Ҳиндларнинг анъанавий молларини Сурат шаҳридан Кизил денгиз портларига ўтказардилар, сўнг Ҳиндистондан маҳаллий молларни олиб, Шарқий-Жанубий Осиё мамлакатлари ва Хитой бозорларида сотардилар. Ўз навбатида бу мамлакатлардаги молларни харид этиб, Европага равона бўлардилар. Голланд савдогарлари ҳам тахминан шу йўсинда иш тутардилар. Кейинчалик инглизлар порт шаҳри Суратда савдо факторияларини очишга рухсат олдилар ва бу масканни ўзларининг Ҳиндистондаги асосий базасига айлантирдилар. XVII асрнинг ўрталарида Гужорат вилояти шиддатли иқтисодий таназулни Бенгалия билан Коромандал қирғоғига қаратдилар. Бобурийлар Бенгалияни хонавайрон қилаётган португалларни тор-мор қилганларидан сўнг инглизлар бу ерда ўз мавқеларини мустаҳкамладилар. Улар Хуглидаги (Калькутта яқинида) ўзларининг собиқ базаларини қайтариб олдилар. 1633 йилда инглизлар Коромандал қирғоғидаги мўъжазгина бир ҳудудни ижарага олиб, кейинчалик Мадрас шаҳрига асос солган истеҳкомни қурдилар. Бу Инглиз–Шарқий Ҳиндистон компаниясининг илк бора ўз ҳудудига эга бўлганидан далолат берарди.

XVIII аср биринчи ярмида Голландия Шарқий Ҳиндистон компанияси инглизларга нисбатан анча фаолроқ иш тутди. Бироқ инглизлар бир неча савдо факторияларини барпо этишга муяссар бўлдилар ва божсиз тижоратни амалга оширдилар. Улар мамлакатнинг ички бозорига киришга интилардилар, ҳам ўз рақобатчилари, ҳам Ҳиндларга нисбатан зўравонлик қилишга уринардилар.

Ҳиндистонда Европа мамлакатлари компанияларининг фаолияти, шубҳасиз экспорт учун кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқаришга туртки бўлди. Шу боис маълум даражада мамлакат ҳунармандчилиги ривож топди, ички савдо-сотиқ кенгайди. Аммо бу вақтинчалик жараёни мамлакат учун салбий томонлари кейинроқ очиқ намоён бўлди. Пировардида Европа савдо компанияларининг Ҳиндистондаги сиёсати Ҳинд халқи учун

жуда катта фожиага — бир вақтлари мукаммал иқтисодий-ижтимоий тузум ҳамда юксак маданиятга эга бўлган мамлакатни аста-секин Европа давлатларига ва айниқса Англияга тобе бўлишига олиб келди. Аввалига европалик коргалонларни Ҳиндистоннинг нафис ва нозик матолари, қимматбаҳо ипаги, “оқ олтин” пахтаси, хуштаъм чойи, ранг-баранг мевалари, зиравору масаллиқларига эга бўлиш истаги охир-оқибат бу мамлакатни инглиз сармоядорларининг мустамлакасига айланиши билан яқунланди. Бу жараён кўп миллионли заҳматкаш Ҳинд халқининг бошига мисли кўрилмаган кулфату, азоб-уқубатларни солди.

Бижонагар давлати

Давлат XIV асрнинг 70-йилларида Бижонагар ҳудуди Ҳиндистоннинг деярли бутун жанубини қамраб олди. Кейинчалик у Баҳмонийлар салтанати билан тўқнашди ва бу салтанат парчаланганидан сўнг Декан хонликлари билан урушди. Аммо 200 йил мобайнидаги узлуксиз урушларга қарамасдан Бижонагарнинг чегаралари деярли ўзгармади.

1486 йилда феодал низолар ҳамда баҳмонийлар қўшини ва Орисса ҳукмдорининг Бижонагарга қилган ғолибона юриши натижасида Бижонагарда Сангам сулоласи қулатилди ва ўрнига Бижонагар лашкарбошиларида бири Нарасимха Салувани тахтга ўтирди. Бижонагар қўлдан кетган ерларини катта қисмини қайтариб олди, аммо ўғиллари ҳукмронлиги даврида тарих яна қайтарилди: лашкарбоши Вира Нарасимха бу сулолани ағдариб, 1505 йили Тулува сулоласига асос солди. Унинг укаси Кришна Деварайя (1509-1520 йй.) ҳукмида Бижонагар қудрати авжига чиқди. Кришна Деварайя мамлакатнинг маъмурий бўлинишини амалга оширди ва солиқ ишини йўлга қўйди. Инъом қилинган даромадли ерлардан олинадиган солиқ оширилди. Португаллар билан алоқалар яхшиланиб, улар ёрдамида Эрон ва Арабистондан отлар келтирилди, ҳолбуки, португаллар Декан салтанатларига от келтиришни чеклаб қўйган эдилар. Ҳинд армиясининг жанговар қисмини отлиқ аскарлар ташкил қилганлиги боис бу Бижонагарни ғалаба қозонишига қўл келди. Ҳиндистон мусулмон сулолалари илгари отларни Арабистон ва Эрон каби мусул-

мон ва дўст мамлкатлардан олардилар. Ҳинд океани ва Форс кўрфазида португаллар ҳукмронлигининг ўрнатилиши вазиятни ўзгартирди. Энди отлар билан савдо-сотиқ қилиш португалларнинг ихтиёрида эди.

Бижонагар империяси анчагина марказлашган давлат эди. Давлат бошлиғини махаража деб аташарди. Лекин ҳокимиятнинг жиловни кўпинча унинг вазири махапрадхана кўлида бўларди. Махаража ҳузурида давлат кенгаши бўлиб, унда сарой аъёнларидан бўлак йирик феодаллар ва савдогарлар жамоаси вакиллари катнашарди. Вилоят ноиблари бевосита махапрадханага бўйсунардилар. Айирмачилик (сепаратизм)га йўл қўймаслик мақсадида ноибларни ҳар икки-уч йилда алмаштириб туришарди. Улар давлат ерларидан йиғилган ер солиғи ҳамда феодал ерлари – амараяклар ва вассал хонлардан бож йиғишарди. Шунингдек улар ўз фойдаларига ҳам унча-мунча ўлпон йиғиш ҳуқуқига эга эдилар. Вилоятлар ҳукумат амалдорлари бошқарган кругларга бўлинарди.

Давлат ерлари – амарам шартли равишда ҳарбийларга бериларди. Уни икта ерларидан фарқи шундан иборат эдики, деҳқонлардан олинадиган солиқ миқдорини ўзлари белгилардилар ҳамда ўз ерларини ўзлари сотишга ҳақли эдилар. Одатда бундай ер эгалари – амаранаяк ҳарбий қўшинларга зарур бўлган харажатларни кўзда тутган даромаднинг $\frac{1}{3}$ қисмини хазинага топширардилар. Қоидага кўра амаранаяк ерлари ворисий эмасди, аммо амалда у доимо наслдан наслга ўтарди.

Йирик хусусий феодаллар эгалигининг яна бири эҳромлар эди. Улар кўпинча катта вилоят (округ)нинг иқтисодий ва маданий марказига айланарди. Эҳромларда зиёратчилар тўпланишарди, ярмаркалар ўтказиларди, эҳромлар атрофига ҳунармандлару савдогарлар маскан қуришарди. Ҳунармандларнинг бир қисми эҳромда хизмат қилиб, бунинг эвазига натура ҳолида маош олишарди, шунингдек эҳромга тегишли ердан баҳраманд ҳам бўлишарди. Бу ерлар наслдан наслга ўтарди.

XIV аср ўрталаридан бошлаб давлатдаги барча тўловлар пул ҳисобида тўланадиган бўлди, шу боис деҳқонларнинг солиқ тўлаш имконияти кийинлашди.

Оқибатда бир қанча жамоалар кишлок ерларининг бир қисмини сотишга мажбур бўларди ёки янги жойларга кўчиб кетардилар. Жамоа аъзолари бу вақтга келиб ўз ҳақ-ҳуқуқларидан маҳрум бўла бошладилар. Жамоа аъзоларининг талайгина қисми тўла ҳуқуққа эга бўлмаган ижарадорлар (пайякари)га айланди-

лар. Албатта, бу сингари жараён норозиликни келтириб чиқариб, деҳқонлар кишлоқлардан қочиб кетишарди. 1379, 1506 ва 1551 йилларда деҳқонлар кўзғолонларининг рўй берганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Мамлакатнинг ҳукмрони доиралари эса бойиб кетишди. Бу ўлкага саёҳат қилганлар пойтахт шаҳрининг улўворлиги, уни еттита баланд девор билан мустаҳкамлангани, шаҳар бозорларининг мўл-кўл ва тўқинлигини кўриб ҳайратда қолишарди. Бироқ деҳқонлар ночор эдилар, улар амаранаяк ерларидаги ҳосилнинг $\frac{9}{10}$ қисмини тўлашар, амаранаяклар эса даромаднинг $\frac{1}{3}$ ва $\frac{1}{2}$ қисмини ҳукмдорга берардилар.

Махаража Кришна Деварайя вафотидан сўнг мамлакатда унинг укаси Ачъяота Кришна Деварайя (1530-1542 йй.), сўнг унинг аъёнларидан Рама Райя ҳукмронлик қилди. Бижонагарга қарши Декан султонлари бирлашиб, 1565 йилда Фама Райяни мағлуб этдилар. Шундан кейин Бижонагарнинг парчаланиши бошланди.

Бобурийлар империясининг вужудга келиши

Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1526-1530)

Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1483 йил 14 февралда Андижонда Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ набираси – Абусаид Мирзонинг ўғли Умаршайх оиласида таваллуд топди. Бир фалокат юз бериб, Умаршайх вафот этади. Энди 11 ёшга тўлган Бобур Фарғона вилоятининг ҳокими бўлади. Узоқ тахт талашлардан кейин Шайбонийхон тазйиқи остида 1504 йили у атрофидаги кам сонли аскарлари билан Кобулга бориб ўрнашади ва у ерда 22 йил ҳукмронлик қилади.

XVI асрнинг биринчи чорагида Ҳиндистонда Иброҳимшоҳ Лўдий ҳукмронлик қилаётган йилларда давлат ичида низолар бошланиб, шоҳга қарши ҳаракатлар кучайди. Унинг амирларидан Давлатхон Лўдий ва Аъламхон Лўдий Иброҳимшоҳга қарши курашда Бобурни ёрдамга чақирадилар. Бобур Ҳиндистонга юриш режаларини тузади, биринчи навбатда Панжоб вилоятини ишғол қилишни мўлжаллайди. Зеро, у Панжобни улўғ бобоси Амир Темурдан қолган мерос деб ҳисобларди.

Бобур Кобулдан Ҳиндистонга беш марта юриш қилади. Бешинчи юришда, яъни 1526 йил 21 апрелда машҳур Панипат

жанги бўлади. Бу жанг Деҳли ҳукмдори Иброҳим Лўдий билан бўлиб ўтади. Лўдийнинг юз мингга яқин кўшини ва мингга яқин жангари филлари бор эди. Бобурий эса ўн-ўн икки минг аскарга эга эди. Бу жангда Бобур янгича ҳарбий санъат – “тўлғама” усулини қўллайди. Етук саркарданинг кўп жанглarda орттирган ҳарбий тажрибаси султон Иброҳимнинг тартибсиз кўп сонли кўшинини устидан ғалаба қозонишига сабаб бўлади.

Бобур ҳарбий араваларни бир-бирига қаттиқ боғлаб, ораларига қуролли мерган йигитларни жойлаштиради. Иброҳим Лўдий кўшинида кўп сонли жанговар филлари шай турганди. Жанг бошлангач, Бобур кўшинлари замбараклардан ўт очиб, душман олд қисмини талвасага солиб қўяди. Шундан кейин махсус кўшинлар душмanning икки томонидан “тўлғама” усулида ҳужум қилиб, уни қуршаб олади. Жанг майдонида Иброҳим Лўдий ҳалок бўлади. Бобур бу жанг Шимолий Ҳиндистонни Деҳли ва Агра шаҳарлари билан қўлга киритади ва у ерда ҳукмронлигини ўрнатади. Шундан сўнг Бобур Шимолий Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистонда ўз ҳукмини жорий этиб, бобурийлар сулоласига ва бобурийлар испериясига асос солади. 1526 йил 27 апрел куни Деҳлида Бобур подшоҳ номига хутба ўқилади.

Махаража Кришна Деварайя вафотидан сўнг мамлакатда унинг укаси Аъюта Кришнадеварайя (1530-1542 йй.) ва аъёнлардан Рама Райя орасида низолар бошланди. Аъюта ўлиmidан сўнг амалда давлатни Рама Райя бошқарди. Бижонагарга қарши Декан султонлари бирлашиб, 1565 йилда Толикот яқинидаги жангда Рама Райяни мағлуб этдилар. Шундан сўнг Бижонагарнинг парчаланиши бошланди. Империянинг собиқ вассаллари мустақил бўлдилар. Бу заминда янги хонлик – Майсур давлати пайдо бўлди.

Бобурнинг ўша вақтдаги яна бир кучли рақиби Мовар Ҳокими Рана Санга (ёки Санграм Синх) ўз қўли остига деярли барча ражпут хонликларини бирлаштириб, Шимолий Ҳиндистонда ҳукмронлик қилиш ниятида эди. Зўр жанговарлик тажрибага эга бўлган Рана Канга душманлари билан олиб борган жанглarda бир қўздан, бир қўлидан ажралганди. Унинг оёғига замбаракдан отилган ядро тегиб синганлиги сабабли оқсоқланарди. Бундан ташқари гавдасининг турли жойларида

килич ва найзадан 80 та яра изи қолганди. Бобур Кобулда бўлганида Рана Санга унга киши юбориб, “Агар ҳукмдор Деҳли вилоятига келгудек бўлсалар, мен Аграга кетаман” деган. Бироқ Бобур Иброҳим Лўдийни енгиб, Деҳли ва Аграни олгач, Рана Санга унга қарши чиқади (1527 й.), Қандар қалъасини қамал қилади ва уни эгаллайди. Бобур билан Рана Санга ўртасидаги ҳал қилувчи жанг 1527 йили 13 мартда рўй берди. Бобурнинг жангда қўллаган “тўлғама” усули (душман ҳужумига тўсқинлик қилиш мақсадида араваларни занжирлар билан бир-бирига боғлаш) ҳамда артиллерия жанг тақдирини ҳал қилди. Рана Санга қаттиқ яраланди. Жанг Бобурнинг тўла ғалабаси билан якунланди. Алам доғига чидай олмаган Рана Санга бир йилдан сўнг жон таслим қилди.

1529 йил 1 майда Бобур армияси Ганг дарёсини кечиб ўтиб, Гагра дарёсига яқинлашди. Афғонлар ва бенгалларга қарши 6 майда бўлган жангда Бобур Ҳиндистонда учинчи марта катта ғалабага эришиб, Шимолий Ҳиндистонни ўз тассаруфига ўтказди. Шундан сўнг Бобурий Шимолий Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистонда ўз ҳукмини жорий этиб, бобурийлар сулоласига ва бобурийлар империясига асос солди. 1526 йил 27 апрел куни Деҳлида Бобур подшоҳ номига хутба ўқилди.

Бобур бир-бири билан душманлик қайфиятида бўлган майда мустақил хонликлар (рожалар)ни секин-аста қурол ва музокара йўли билан бирлаштириб, то умрининг охиригача, яъни 1530 йилгача марказлашган йирик давлатни вужудга келтиради.

Бобур 1530 йил 25 декабрда 48 ёшида вафот этади. Жавоҳарлал Неру “Ҳиндистоннинг кашф этилиши” номли асарида Бобурга баҳо бериб, шундай ёзади: “Бобур ҳукмдор, довлорак, серғайрат ва эпчил инсон. У ҳаёт нафосатидан лаззатлана билган”. “Бобур Ҳиндистонга келиши билан у ерда янги давр ва янги салтанат бошланди, мамлакат қудрати ва шуҳрати ошиб, бобурийлар салтанатининг шуҳрати бутун Осиё ва Европа бўйлаб тарқалди,” - деб ёзади. Муаллиф Бобур ҳақида гапираркан уни диний жаҳолатдан холи ҳукмдор бўлганлиги ва Ҳиндистонликларнинг миллий урф-одатлари, расм русумларини барбод қилмаганлигини алоҳида таъкидлайди. Бобур довлорак шахс бўлганлигини эслатиб Неру унинг ҳам жанг майдонида,

Ҳам шеърят майдонида баб-баравар жавлон ургани ҳақида ҳайрат билан ёзади. Инглиз олими У. Эркин Бобурга баҳо бераркан, “Биз Осиёдаги ҳукмдорлар ичида Бобур сингари зукко ва истеъдодли кишиларни камдан кам учратамиз. Ундаги ақлнинг актив фаолияти, хушчақчақлик, совуққонлик, бевафо тақдирнинг найрангларига қарамай, руҳининг тетиклиги, подшоҳлар орасида камдан-кам учрайдиган саҳийлиги, мардлиги, фанга, санъатга муҳаббати ва улар билан муваффақиятли шуғуллана олиши жиҳатидан олиб қараганда Осиёдаги подшоҳлар орасида Бобурга тенг келадиган бирорта ҳам подшоҳ топа олмаймиз” деб ёзади. Муаллиф таъкидлаганидек, Бобур Шарқ мамлакатлари тахтига ярашиб тушган ҳукмдорларнинг ёркин намояндаларидан биридир. Унинг шахси олижаноб инсон ва улуг шоҳга мансуб бўлган фазилатларидан таркиб топган. У жасур ва тadbиркор ҳамда шижоатли саркарда бўлиб, кишиларни ўз ортидан эргаштира оладиган ташкилотчи лашкарбоши эди¹.

XIX аср инглиз олими Эдуард Холден Бобур ҳақида қуйидаги сўзларни ёзиб қолдирган: “Бобур, олижанобликка хос қандай хислатлар мавжуд бўлса, уларнинг барчасини эгаллаган. Агра вақт ва шароитнинг хилма-хиллиги назарга олинса, у пайтда Бобур лашкарбоши, маъмур ва адабиётчи сифатида Цезарь билан бир қаторда туришга арзийдиган шахс бўлиб қўринади. Бобур севишга арзийдиган характердир”.

Йирик рус шарқшуноси С.П. Толстов ҳам Бобур ҳақида шундай сатрларни ёзган: “Фарғоналик Заҳриддин Муҳаммад Бобур – Шарқда уйғониш даврининг энг атоқли сиёсий ва маданий арбобларидан биридир”.

Бобурнинг мероси хилма-хилдир. У ҳам шоир, ҳам ёзувчи бўлган, мусиқа илми, шеърӣ услуб ҳамда ҳарбий санъат ҳақида илмӣ рисоалар ёзган.

Ҳиндистондаги Бобур асос солган сулола 332 йил ҳукм суради. Бу йиллар Ҳиндистон учун катта инқилобий ўзгаришлар даври бўлди. Ҳиндистоннинг йирик давлат ва сиёсий арбоби ҳамда тарихчи олими Жавоҳарлал Нерунинг таърифича, бу йил-

¹ Уильям Эркин. Бобур Ҳиндистонда. – Т.: “Чўлпон” нашриёти, 1995. - Б. 102.

лар зўр кудрат, шон-шуҳрат йиллари бўлди. Бу эса мамлакатда, биринчидан, ўзаро низолар ва қонли урушлар рўй бериб турган вақтда майда мустақил хонликларга барҳам берди, аста-секин марказлашган давлат пайдо бўлди. Иккинчидан, марказлашган алоқаларнинг ривожланишига имкон яратиб берди. Тинчлик туфайли моддий ва маданий ҳаёт тараққий этиб, бетакрор обидалар, қадриятлар яратилди. Учинчидан, ҳинд халқининг хорижий давлатлар билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалари ва ҳамкорлиги кенг қўламда ривож топди.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, Ҳиндистондаги бобурийлар давлати ғарб тарихий адабиётида “Буюк мўғуллар империяси” деб нотўғри аталиб келинмоқда. “Буюк мўғуллар империяси” атамаси XVI аср охирларида Акбаршоҳ ҳукмронлик қилган даврда Европа тарихчилари томонидан истеъмомга киргизилди. Натижада жиддий ва принципиал хатога йўл қўйилди. Тўғри, темурийлар авлодидан бир-икки вакил чингизлар билан никоҳ муносабатларини ўрнатгани ҳақида маълумотлар мавжуд. Ҳинд олимлари Бобур отаси томонидан Темурга ва она томонидан Чингизхон авлоди билан туташиб кетади, деб таъкидлайдилар. Бобурнинг онаси Қутлуғ Нигорхоним мўғул хони – Юнусхоннинг кизи эди. У мўғуллар Мовароуннаҳрда яшаб келаётган, ислом динини қабул қилган турк қавмидан эди. Шу боис ғарб олимлари бобурийларни ноўрин “мўғуллар” деб атаган бўлишлари мумкин. Аслини олганда Бобур бевосита темурийлардан бўлиб, у Соҳибқироннинг бешинчи авлодидир. Бобур авлодларини “бобурийлар” ва у Ҳиндистонда асос солган давлатни “бобурийлар империяси” деб ҳақиқатни тиклаш пайти келди, албатта.

Бобур оқил, зийрак, тадбиркор ва жасур инсон бўлиши билан бирга ўз замонининг истеъдодли давлат арбоби, салоҳиятли саркарда, ҳассос шоир, истеъдодли адиб, адабиёт ва санъатнинг қадрини улуғловчи ҳамда илму фан равнақи учун қайғурган буюк донишманд аллома бўлган.

“Бобур” исмининг луғавий маъноси “йўлбарс”дир. Унинг жисмига монанд бўлиб, шердек кучли, довурак, абжир ва эпчил бўлган. У шунчалик чапдаст бўлганки, икки қўлтиғига икки одамни олиб, қалъа девори устидан югуриб машқ қилган. Ҳар

қандай хавф-хатар ва қийинчиликларни писанд қилмаган. Барча мушкул масалаларни вазминлик билан ҳал қилган.

Ҳинд олими Л.П. Шарма Бобур шахсини тавсифлаб, “У саҳий, олижаноб, мард, мафтункор, севимли ва жуда маданиятли киши эди... У киши қалбини ва вазиятни дарҳол англаб оларди. Мусиқага ва боғ яратишга жуда ишқибоз эди. Ҳиндистонда жуда кўп иншоотларни барпо этган”¹, - деб ёзади. Инглиз шарқшуноси Лейн Паул “Бобур Шарқ тарихидаги энг мафтункор шахс”², - деб таърифлайди.

Бобур инкирозга юз тутган темурийлар давлатини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш, Ўрта Осиёда марказлашган йирик давлат вужудга келтириш учун узоқ ва қаттиқ кураш олиб борди. Бироқ тарихий шароит бунга имкон бермаган, у Афғонистонни, кейинчалик эса Ҳиндистонни эгаллаб, катта империяни вужудга келтирди. Бобурийлар сулоласи Ҳиндистоннинг сиёсий ҳокимиятини мустаҳкамлаш, маданиятини ривожлантиришда катта ижобий роль ўйнади.

ҲУМОЮНШОҲ **(1530-1540, 1555-1556)**

Ҳумоюн подшоҳ Бобурнинг катта ўғли бўлиб, 1508 йилда Кобулда туғилган.

Ҳумоюн яхши маълумотли, юмшоқ табиатли одам эди. Гарчи қаҳрамонликка хос ғимматлари мавжуд бўлмаса-да, қатъиятсизлик ундаги асосий нуқсон эди. У 1530 йил декабрида 23 ёшида тахтга ўтирди.

Бобур вафот қилганда ҳали Бенгалия қўлга киритилмаган, кўпгина афғон амирлари марказий ҳокимиятни тан олмас эдилар. Бу ҳам етмагандек, Ҳумоюн тахтга ўтириши биланоқ жанжалкаш укалари ҳар хил игволарни кўзгай бошладилар. У Кобул, Қандахор, Панжоб, Ҳинд воҳаси ва Меватни ўз укаларига инъом қилиб, катта хатога йўл қўйган эди. Ҳумоюннинг бу иши ўз манфаатларига зид бўлиб, марказий салтанат қудратини ниҳоят даражада мушкул аҳволга солиб қўйган эди. Натижада

¹ Қаранг: Қамчибек Кенжа Ҳинд сориға. - Т, 2000. -Б.205.

² Ўша асар, 205.б

марказий салтанат, кўшиннинг моддий тақдирини ҳал қилувчи иқтисодий ноҳиялардан маҳрум бўлиб қолган эди. Иккинчидан, Гужарот подшоҳлиги ҳамда Бенгалия ва Бихарда ҳукмронлик қилаётган забардаст афғон феодаллари Ҳумоюнга қарши курашга ҳозирлик кўраётган эдилар.

Ҳумоюн ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида афғон феодалларига қарши курашда катта маҳорат кўрсатди. Шунингдек, марҳум Иброҳим Лўдийнинг укаси Муҳаммад Лўдийга қарши қаттиқ жанглар олиб борди. 1532 йилда Муҳаммад Лўдий мамлакатнинг шарқий чегарасига бостириб қиради. Бироқ Лақнау яқинидаги жангда қаттиқ зарбага учрайди. Шуни ҳам айтиш лозимки, Муҳаммад Лўдийнинг тарафдорларидан Шерхон (Шершоҳ) номи билан машҳур бўлган афғон амири бор эди. Шерхон ёшлигида Деҳлининг собиқ ҳокими Иброҳим Лўдийнинг саройида бир гуруҳ аскарга бошчилик қилган. Иброҳим Лўдий Бобур томонидан тор-мор этилгач, Шерхон Бобур хизматига ўтиб, лашкарбошилиқ мансабига кўтарилган. Кейинчалик Бобур Шерхонни Биҳор вилоятига ҳоким қилиб тайинлаган эди.

Бобур вафотидан сўнг Ҳумоюннинг ҳукмронлик даврида ички ва ташқи низоларнинг вужудга келишидан фойдаланган Муҳаммад Лўдий, қўлидан кетган ҳокимиятни, яъни акаси марҳум Иброҳим Лўдийнинг ҳокимиятини қайта тиклашга жазм қилади. Муҳаммад Лўдий Биҳорни босиб олганда Шерхон унга ҳайрихоҳлик билдиради ва унинг томонида туриб Ҳумоюнга қарши курашади. Муҳаммад Лўдий навбатдаги жанглардан бирида ўлдирилгач, Шерхон Биҳор вилоятида ўзини мустақил ҳукмрон деб эълон қилади. 1537–1540 йиллар мобайнида Шерхон Ҳумоюнга қарши бир неча марта уруш қилиб, 1540 йилда Деҳлини забт этади ва Ҳумоюнни таъқиб қилиб, секин-аста унинг ерларини босиб ола бошлайди. Ниҳоят, охириги жангда Шерхон Ҳумоюнни ғафлатда қолдириб, унинг деярли барча аскарларини қириб ташлайди. Ҳумоюннинг ўзи эса ўнг қўлидан яраланиб, тасодифан омон қолади. Ҳатто Ҳумоюн ҳарамининг бир қисми ҳам Шерхоннинг қўлига тушиб қолади.

Ҳиндистонда Шерхон давлати (1540-1555)

1540 йил 17 май куни Шерхон билан Канауждаги жангда мағлубиятга учрагандан сўнг Ҳумоюн Ҳиндистонни тарк этишга мажбур бўлди. Ўша йили Шершоҳ Сур бобурийларнинг пойтахт шаҳри Аграда тахтга ўтирди. Ҳумоюн нажот истаб укаси – Қобул ҳукмрони Комрон Мирзо Ҳузурига бормокчи бўлади. Аммо у Ҳумоюнни Қобулга киритмайди. Ҳумоюн кўп кийинчиликлар билан укаси – Қандаҳор ҳокими Аскарӣ Мирзодан мадад сўрайди. Бироқ Аскарӣ Мирзо ҳам акасини шаҳарга қўймайди, унга ёрдам бериш ўрнига асир олишга ҳаракат қилади. Ҳумоюннинг дарбадарлик кунлари бошланади, у вилоятдан бу вилоятга ўтиб, биридан марҳамат қўриб, иккинчисидан қувғин бўлиб, сарсон-саргардонликда юради. Айни пайтда Шершоҳ Ҳумоюнни таъкиб қилиб, Лоҳўргача келади. Ҳумоюн ночор аҳволга тушиб, дашту-саҳроларда изғиб юришга мажбур бўлади.

Ҳумоюн 1541 йили укаси Ҳиндолнинг пири бўлмиш Мир Али Акбар Жомийнинг кизи Ҳамида Бонуга уйланади. 1542 йили Акбар туғилади. Синд ҳокими Шоҳ Ҳусайн Ҳумоюннинг Қандаҳорга ўтиб кетишига ёрдам беради. Қандаҳорда ўғли – гўдак Акбарни укаси Ҳиндол (Бобур Ҳиндистонни олган чоғида туғилган бу ўғлига “Ҳиндол” деб исм қўйган эди)га қолдиради.

Эрон шоҳи Шоҳ Таҳмасп Ҳумоюнни яхши кутиб олади ҳамда унга иззат-икром кўрсатиб, маблағ ва қўшиндан ёрдам беришга ваъда беради. Лекин бўлажак ёрдам беғараз эмас эди. Шоҳ Ҳумоюнга шиа мазҳабини қабул қилишни ва бошқаларга ҳам шуни тарғиб этишни шарт қилиб қўяди. Ҳумоюн оғир аҳволда қолади.

Ҳумоюн Шимолий Ҳиндистондан чиқиб кетгач, мамлакатда Шершоҳга қаршилик кўрсата оладиган катта куч йўқ эди. Ўз даврида афғонларнинг қудрати ошганлигини сезган Комрон Мирзо ҳам Панжоб ерларини Шершоҳга бўшатиб беришга мажбур бўлади.

1542 йилнинг бошларига келиб Шершоҳ Сурий ҳокимиятининг чегараларини кенгайтириш мақсадида қўшни давлатларга юриш уюштиради.

Мултон томонга юборилган афғон қўшинлари 1542 йили Синд вилоятини эгалладилар. 1540 йилнинг охирларигача бўлган даврда афғонлар ҳудуди анча кенгайди. Бу вақтга келиб шимолда Панжоб, Синд, марказда Деҳли, Самбҳал, Агра, шарқда Бенгалия ва Бихар, ғарбда Малва ерлари афғонлар тасарруфига ўтди.

Афғон ҳукмдори Шершоҳ пойтахтда 8 ой жиддий тайёргарлик кўргандан сўнг 1544 йил апрель ойида рожпут хонларини тор-мор келтириш учун Ажмир томон юриш қилди. Афғонларнинг ўз мамлакат чегараларини кенгайтириш учун олиб борган ҳарбий юришлари ичида энг жиддий, энг оғири мана шу Ажмир юриши бўлди.

1544 йилнинг охирида Шершоҳ бошлиқ афғон қўшинлари Калонжорни забт этиш учун ҳарбий юриш бошлади. 1545 йил 2 майда Калонжор қалъаси қўлга киритилди. Аммо бу вақтда афғон ҳукмдори оғир жароҳат азобидан вафот этган эди.

Шершоҳнинг ер-солиқ, молия ва маъмурий ислоҳотлари

Шимолий Ҳиндистонда қарор топган Шершоҳ Сурий давлати улкан ҳудудни ўз таъсири доирасига ўтказди. Шимолда Панжоб, шарқда Бенгалия, марказда Ганга–Жамна воҳасини қамраб олган ерлар ва шунингдек зафарли юришлар туфайли ғарбда қўлга киритилган Синд, Мултон, Ражастон ерлари афғон сурийларига тобе эди. Мазкур ерлар деҳқончилик учун анча қулай ҳисобланиб, йилига икки-уч марта ҳосил берарди. Мана шундай улкан ҳудуд тўғридан-тўғри давлатга қарашли ерлар бўлиб, Шершоҳ Сурий томонидан феодалларга жогир тарзида ҳадя этилди.

Шершоҳ Сурий Шимолий Ҳиндистоннинг иқтисодий ҳаётида анча вақтдан буён ҳукм суриб келаётган феодал ер эгаллиги – жогирга айрим ўзгартириш ва тузатишлар киритди. У қучайиб кетган феодаллар ҳуқуқини чеклаш, уларнинг қудрати ҳаддан ташқари ошмаслиги учун давлатга тобе бўлган ерларни феодалларга маълум шартлар асосида бўлиб берди. Ерларнинг ворисий бўлиб қолишига чек қўйди.

Шершоҳ Сурий давлат марказидан туриб вилоятлар қарамлигини кучайтириш, ягона солиқ тартибига эга бўлиш учун империя тизимини қайта ташкил этишга қарор қилди. Шу боисдан Панжобдан тортиб Бенгалиягача бўлган ерлар кишлок, паргана ва саркорликларга тақсимланди. Ҳокимликка қарашли бўлган ерлардан келадиган солиқларни аниқлаш учун мазкур шароитда яроқсиз, ҳайдаладиган ва ҳайдалмайдиган ерларнинг аниқ ҳисобини олиш керак эди. Бу, ўз навбатида, деҳқон хўжалиги манфаатларига мос тушиши даркор эди. Чунки Ҳиндистон шароитида серҳосил ерларнинг қўплиги билан бирга мамлакатнинг баъзи ерлари тоғу тош, ўрмон ва ботқоқликлардан иборат бўлиб, бу деҳқончилик учун ноқулайликлар туғдиради. Мана шундай ерларга қандай экин экилиши лозимлигини ойдинлаштириш мақсадида ҳисоб-китоб ишлари амалга оширилди.

Шершоҳ Сурий давлати марказий ҳукумат манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда ҳисобга кирмаган ерларга солиқлар солиш мақсадида мамлакат ерларини ўлчаб чиқиш ҳақида қарор берди.

Шершоҳ Сурий давлати феодал синф манфаатларини назарда тутиб, давлат хазинасига тушадиган даромадни ошириш учун солиқ тизимига ўзгартириш ва аниқликлар киритди. Чунончи, давлат томонидан ҳар бир парганага маъмурий бошлиқ сифатида солиқ ишларини назорат қилиб турадиган ягона шахс — шикдор тайинланди.

Шикдор ерлардан олинадиган солиқ тўғридан-тўғри, тўлалигича марказга жўнатган. Шершоҳ Сурий давлати тадбирининг ўзига хос томони ердан келадиган фойданинг қўп қисми феодал жогирдорга эмас, балки марказга жўнатилганлигидадир.

Марказий ҳукумат жогирдорга маълум миқдорда маош бериб турган. Бундай тадбир Шершоҳ Сурийгача ўтган Шимолий Ҳиндистон султонлари тартибларидан фарқ қилиб, феодал бошбошдоқликка чек қўяр, марказий ҳукуматнинг қудратини оширар эди.

Шершоҳ Сурий давлатида солиқнинг пул шаклида фойдаланишнинг маълум сабаблари бор эди. Аввало, бу тадбир мамлакатни ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қилиш учун маълум миқдорда лашкар сақлаш учун лозим бўлган. Бундай лашкарни

эса яхши қуроллантириш, кийинтириш, маош билан таъминлаш талаб қилинарди. Шу билан бирга феодал сепаратизмига барҳам бериш, феодалларнинг ўзбошимчаликлари, лавозимларини суистеъмол қилишларини тийиб қўйиш, солиқдан тушадиган пул миқдорининг тўла-тўқис давлат хазинасига берилишига ҳам боғлиқ бўлган. Демак, солиқнинг пул шакли асосан давлатнинг сиёсий талабларини ҳисобга олган ҳолда жорий этилган.

XVI асрнинг биринчи ярми охирларидаги сиёсий воқеалар мамлакатнинг пул-товар муносабатларига ҳам ўз таъсирини қўрсатди. Уруш ҳаракатларини қоплаш учун феодаллар томонидан кўплаб пуллар чиқарилиши унинг қийматини тушириб юборган эди. Шунингдек, мамлакатдаги шароит савдони ривожлантириш учун молия ислоҳоти ўтказишни тақозо этарди. Шу боис Шершоҳ Сурий давлати марказий ҳукумат манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда Шимолий Ҳиндистонда молия ислоҳотини ўтказишга қарор қилди. Мамлакатнинг йирик шаҳарларида пул зарб этадиган корхоналар бунёд этилди. Деҳли, Лохўр, Жоунпур ва Патна шаҳарларида давлат назорати остида пуллар чиқарила бошланди. Мазкур корхоналарда зарб этилган 20 дан ортиқ турли оғирлик ва қийматга эга бўлган олтин, қумуш ва мис пуллар рупия, дам, пайса деб номланган. У пуллар ўзининг софлиги, оғирлиги ҳамда бадий безаги билан ажралиб турган. Шершоҳ Сурий даврида зарб этилаётган пулларнинг ҳар иккала томонида араб ва маҳаллий тилларнинг бирида ёзувлар мавжуд бўлиб, Шимолий Ҳиндистон халқлари ва чет эл савдогарларининг мазкур пуллардан бемалол фойланишида қўл келган.

Солиқнинг пул шаклига ўтиши, пулнинг ислоҳ қилиниши, шубҳасиз, мамлакатда ички ва ташқи савдонинг ривожланганидан далолат беради.

Шершоҳ Сурий давлати марказий ҳукуматнинг манфаатларини кўзда тутган ҳолда, феодалларнинг таъсир доирасини чеклаш, давлат хазинасига тушадиган даромаднинг тўлалигини таъминлаш учун давлатнинг маъмурий тузилишини қайта қўриб чиқди ва унга тузатишлар киритди. Аввало, Шершоҳ Сурий давлатига тобе бўлган шимолда Панжоб ерларидан тортиб, то шарқда Бенгалиягача бўлган мамлакатнинг ҳудуди маъмурий жиҳатдан бир неча бўлақларга бўлинди. Шимолий Ҳиндистонда

узоқ йиллар мавжуд бўлган субавилоят ҳокимлиги тартиби бе-кор этилди. Мамлакатнинг ҳамма ерлари маъмурий жиҳатдан саркор (вилоят), паргана (туман) ва кишлоқларга бўлиб ташланди. Мазкур маъмурий бирликларни бошқариш учун марказий ҳукумат ҳар бир саркор, паргана ва кишлоқларга давлатнинг ишончли расмий кишилари тайинлади¹.

Шершоҳ Сурий давлат ҳокимлигининг диний ишларида ҳам муҳим тадбирлар жорий этди. Давлатнинг диний ишлари билан шуғулланувчи бош идораси – садру-судур мавжуд бўлиб, уни ислом динининг ҳамма қонун-қоидаларини ўзида мужассамлаштирган Садр бошқарар эди.

Шершоҳ Сурий давлати алоқа воситаларини йўлга қўйиш мақсадида давлат марказини мамлакатнинг турли бурчаклари билан боғлайдиган йўлларда мавжуд бўлган қарвон саройларда алоқани тезлаштириш учун иккитадан от сақланган. Бу эса давлат аҳамиятига эга бўлган турли хабарларни зудлик билан марказга етказишда қўл келган.

Шершоҳ Сурий давлати ўз даврининг ана шундай талабларини ҳисобга олган ҳолда ташқи ва ички савдонинг тараққий этиши учун йўллар қуриш, савдогарлар учун мўлжалланган қарвонсаройлар, меҳмонхоналар, ошхоналар бунёд этишга киришди. Мамлакатнинг турли жойларида 1700 га яқин қарвонсарой ҳамда меҳмонхоналар бунёд этилган².

Савдогарларни йўл азобидан қутқариш ва уларга қулайлик туғдириш мақсадида бири мусулмонлар, иккинчиси ҳиндулар учун икки турдаги ошхоналар, қудуқлар, ҳовузлар, отлар учун ем-хашак заҳиралари мавжуд бўлган. Янгидан-янги йўлларни ҳамда қўприкларни қайта тиклаш борасида тадбирлар қўрилди.

Афғон ҳукмдорининг қисқа ҳукмронлиги даврида бундай ижобий тадбирларнинг амалга оширилиши диққатга сазовордир.

Шершоҳ Сурийнинг юқоридаги чоралардан қўзда тутилган мақсади, аввало, марказий ҳукуматнинг томирига болта урувчи, мамлакатнинг сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий ҳаётига салбий таъсир кўрсатувчи, ҳокимликда сиёсий ва иқтисодий парокан-

¹ Рўзиев Э. Ҳиндистонда Шершоҳ давлати. – Т.: Фан, 1992. –Б. 33.

² Рўзиев Э. Ҳиндистонда Шершоҳ давлати. – Т.: Фан, 1992. –Б. 39.

даликка олиб келувчи феодал ўзбошимчаликни тийиб қўйиш, давлатнинг қудратини ҳар томонлама ошириш, марказий ҳукумат хазинасига тушаётган фойдани қўпайтириш, умуман ҳукмрон феодал-зодагон синфлар манфаатларига мос тушувчи сиёсатни амалга ошириш эди.

Тарихчиларнинг таъкидлашича, Шершоҳ Сурий давлатининг айрим юқори мансабларида ҳиндулар ҳам фаолият олиб боришган.

Шершоҳ Сурий давлати марказий ҳукумат манфаатини қўзда тутган ҳолда, жогирдорларни доимий назорат ўрнатиш учун феодал ҳарбий бошлиқлар суворийлари отига тамға босиш тизимини қайта тиклади. Бунга биноан ҳар бир феодал ўзига бириктирилган суворийларни белгиланган жойда олиб келиб тамға бостириши ва рўйхатдан ўтказиши шарт эди. Акс ҳолда Шершоҳ давлати феодалларни жогирдан маҳрум этиб, суворийларга бериладиган ойлик маошини тўхтатиб қўярди. Бу тизим феодалларнинг суворийлар сонига қараб керакли қурол-аслаҳалар ва анжомлар билан таъминлаши, яъни давлатнинг даромад ва ҳаражатларининг мутаносиб бўлишини қўзда тутган эди. Шершоҳ Сурий қўшини чиникқан, интизомли, мунтазам лашкар эди. У лашкарларининг ўзига хос жанговарлик томонларидан яна бири деярли унинг бир элат вакиллари, яъни афғонлардан иборатлигидадир.

Шершоҳ Сурий қўшинларининг асосий қисмини отлик аскарлар ташкил этган. Тарихий маълумотларга қўра, Шершоҳ давлатининг лашкари 150 минг отлик, 25 минг пиёдалардан ташкил топган. Шунингдек, афғон лашкарида 5 мингга яқин жанговар филлар ҳамда анчагина замбараклари ҳам бўлган. Бундай катта армия фақатгина афғон ҳукмдорининг ихтиёридаэди. Шершоҳ қўшинларида суворийлар билан бирга артиллерия ҳам муҳим ўрин эгаллаб, уни асосан оғир замбараклар ташкил этган.

Умуман, Шершоҳ Сурий юқорида зикр этилган барча ислоҳотлар, бир томондан, мамлакат ичида бўладиган хавф-хатарни даф қилиш, яъни давлатнинг хавфсизлигини таъминлашда ўз даврига нисбатан тўғри тадбирлар бўлса, иккинчи томондан, мамлакатнинг барча аҳолиси устидан каттик назорат ўрнатиб, унга қарши бўлган чиқишларни бостириб оладиган ягона марказлашган кучли давлат тузумини ташкил этишга қаратилган

эди. Шунингдек, Шершоҳ Сурий давлати мамлакатда маъмурий ислоҳотлар жорий этиш орқали ҳукмрон феодал синфнинг манфаатларига мос тушувчи бошқариш аппаратиغا эга бўлиши билан ҳукмрон синфнинг чўнтақларига оқиб келаётган бойликларга бойлик қўшиш, янгидан-янги ерларни қўлга киритиш ва қўшни халқлар ерларини ўз ҳудуди таркибига қўшиб олиш асосий мақсадлардан бири эди.

Аммо Шершоҳ Сурий давлати томонидан Шимолий Ҳиндистон халқлари ҳаётига татбиқ этилган ислоҳотларни Исломшоҳ (1545–1554) ўз отаси Шершоҳга нисбатан бўлган ғаразғўйлиги оқибатида бекор қилди. Шершоҳ Сурий вафотидан кейин унинг томонидан жорий этилган кўпгина ислоҳотларнинг бекор этилиши кейинчалик Шимолий Ҳиндистонда Исломшоҳ ҳукуматида қарши феодал гуруҳлари кўтарган исёнлар натижа-сида мамлакатда қирғинбарот авж олди. Исломшоҳ давлат хавфсизлигини таъминлаш мақсадида афғон феодалларининг кўпчилик қисмини исёнкорликда гумон қилиб, катта қирғинбаротлар уюштиради. Подшонинг буйруғи билан хизмат қилиб келган кўп ҳарбий бошлиқлар қамоққа олинади ва Гвалиор қалъаси зиндонига ташланиб, улардан баъзилари қатл этилади.

Аммо афғон ҳукмдорининг бу сиёсати мамлакатда давом этаётган феодал исёнга чек қўя олмади. Кейинги даврларда тахт даъвогарлари бўлиб янги шахслар, жумладан, Деҳли ҳокими Муборизхон, Чунор ҳокими Иброҳим Сурий ва Панжоб ҳокими Аҳмадхонлар кураш майдонига чиқдилар. 1554 йили 22 ноябрда Исломшоҳ вафот этиб, унинг ўрнига 12 ёшли ўғли Ферузхон подшо қилиб қўтарилди.

Янги шаҳзоданинг тахтга чиққанига бир ой тўлмасдан Исломшоҳга қарши бўлган афғонларнинг Муборизхон бошлиқ гуруҳлари томонидан Ферузхон ўлдирилди. Шундай қилиб, 1554 йилнинг декабрида Муборизхон Одилшоҳ номи билан ўзини шоҳ деб эълон қилди. 1554 йили Одилшоҳга қарши қаратилган улкан феодал чиқишлари содир бўлди.

1555 йилнинг бошларида Жунаидхон бошлиқ исёнчилар Гвалиорни қўлга киритиб, уни талон-тарож қилдилар. Одилшоҳ томонидан жўнатилган Хему бу исёни бостиришга муваффақ

бўлди. Шунингдек, Хему ўша йилнинг ўзида Ужайн рожасининг исёнини ҳам муваффақиятли бостириб, тахт учун курашни бошлаб юборди.

1555 йилнинг 18 мартда Одилшоҳ Агра атрофида Иброҳим Сурий кўшинларини тор-мор қилди. Бу ғалабадан сўнг у зудлик билан Деҳлини босиб олиб, Искандаршоҳ номи билан ўзини шоҳ деб эълон этди ва ўз номига хутба ўқитиб, тангалар зарб эттира бошлади.

Шундай қилиб, Шершоҳ ўлиmidан кейин Шимолий Ҳиндистонда бошланиб кетган феодализм мамлакатни сиёсий жиҳатдан парчалаб ташлади. 1555 йилнинг май ойларига келиб, бир вақтнинг ўзида Шимолий Ҳиндистонда уч афғон ҳукмдори давлати қарор топган эди. Одилшоҳ Аградан Жоунпургача бўлган ерларда, Искандаршоҳ Деҳли, Роҳтас ҳамда Панжоб ва, ниҳоят, Иброҳим Сурий Ҳимолай тоғлари этакларида ҳоким бўлиб олган эдилар.

Шимолий Ҳиндистонда афғон ўртасида тахт учун кураш қилиб кетган ана шундай шароитлардан тўғри хулоса чиқарган Ҳумоюн Ҳиндистонга қайта юриш бошлади.

Мамлакатда узоқ давом этган феодализм урушлари аҳоли бошига чидаб бўлмас оғир жафолар солган эди. Шаҳарларнинг вайрон бўлиши, қишлоқларнинг таланиши, экинзор ерларнинг пайвон этилиши Шимолий Ҳиндистоннинг иқтисодий ҳаётига жиддий путур етказди. Шаҳар ҳунармандлари, қосиблар, деҳқонлар, савдогарлар, умуман кенг халқ оммасининг тинимсиз ички курашлардан тинкаси қурган эди.

Бу вазият Ҳиндистонда феодализм адоватларнинг янгидан авж олишига, мамлакатнинг сиёсий жиҳатдан парчаланиб кетишига ва натижада афғон сурийлари давлатининг таназзулга юз тутиб, ўрнига бобурийлар ҳукмронлигининг тикланишига олиб келди.

Ўша давларда Эронда дарбадарликда кезиб юрган Ҳумоюн Мирзо Эрон шоҳи Таҳмаспдан ҳарбий ёрдам сўрайди. Шоҳ Таҳмасп (1524–1576) Қандаҳорни Эронга қўшиб олиш илнжиди Ҳумоюнга 14 пиеда аскар беради.

Ҳумоюншоҳ Қобулга укаси Комрон Мирзога қарши юриш бошлайди. Бу хабарни эшитган Комрон Мирзо Бадахшонга қочади. Ҳумоюншоҳ Комрон Мирзонинг қароргоҳи Толикони

камал қилади. Ҳумоюншоҳ укасининг гуноҳини кечириб, унга Кулоб вилоятини беради. Комрон яна кўшин тўплаб, Ҳумоюнга қарши уруш бошлайди, аммо акаси томонидан асир олинади. Бу сафар Ҳумоюншоҳ укаси Комроннинг иккала кўзига мил тортиб, кўр қилиш ҳақида фармон берди.

1555 йил 27 май куни Сирҳиндда Искандаршоҳ билан Ҳумоюн ўртасида бўлиб ўтган шиддатли жангда афғонлар енгилдилар.

Ҳумоюншоҳ ўзининг 15 минглик лашкари билан Искандаршоҳ Сурийнинг 80 минг навкар ва бир неча юз филдан ташкил топган кўшинини янчиб, Деҳлига, сўнгра Аграга кирди, 15 йиллик танаффусдан кейин Ҳиндистон пойтахтига ғалаба қозониб қайтди. Бу ғалаба Шимолий Ҳиндистонда иккинчи марта бобурийлар сулоласи ҳукмронлигининг ўрнатилишини таъминлади. Мазкур жангларнинг ҳаммасида йиллар давомида унга ҳамроҳ бўлган Байрамхон Ҳумоюнга ниҳоятда катта ёрдам кўрсатди. Панжоб кўлга киргандан сўнг, унга “хонлар хони” номи берилди, ўғли Акбарни Панжобга ҳоким қилиб юборар экан, Байрамхонни унга маслаҳатчи этиб тайинлади. Лекин Ҳумоюннинг куни битгандек эди. “Тарихи фаришта” китобида унинг ҳаётини охириги соатлари шундай тасвирланади: “У ўз кутубхонасидан тушиб келаётганда азон товушини эшитади. Зинага ўтириб, у ҳам азонни ичида қайтара бошлайди. Сўнгра ҳассасига таяниб ўрнидан тураётганда ҳасса тойиб кетиб, Ҳумоюншоҳ чалқанчасига йиқилади. Хизматкорлари уни подшоҳ ҳарамига олиб ўтишади.

Лекин табиблар ҳеч нима қила олмайдилар. 1556 йилнинг рабиул-аввалида (январиди) вафот қилади”¹. Унинг қабри устига ўғли Акбаршоҳ тарафидан қурилган макбара (1565 йилда) энг йирик маданий ёдгорликлардан ҳисобланиб, шу пайтгача ҳатто Ҳиндларнинг ўзлари ҳам у билан фаҳрланадилар.

У ҳам ўзининг қисқа умри давомида жуда кўп заҳматлар чекди. Лекин ноумид бўлмади. Ҳиндистондек улуг мамлакат ҳукмронлигини ўз қўлида сақлаб қолди. Жаҳоҳарлаъл Неру ёзгандек, Ҳумоюншоҳ маданиятли ва ўқимишли киши эди, аммо у отаси каби жангчи эмасди.

¹ Нуриддинов М. Бобурийлар сулоласи. – Т.: Фан, 1994. –Б. 10.

Ҳумоюншоҳ ҳам отаси Бобур каби оз яшади, атиги қирқ саккиз йил умр кўрди, аммо шу қиска ҳаёти мобайнида ўз санъати ва Ҳиндистон учун, унинг халқи учун кўп яхши ишлар қилишга улгурди, мамлакатнинг иқтисодиёти, ободонлиги, меъморчилигига катта ҳисса қўшди. Ҳумоюншоҳ санъатни ғоят севар, илм аҳлини эъзозлар, форс ва туркий тилларда назм битган шоир ҳам эди. У Ҳиндистонда миниатюра санъатининг юзага келиши ва шаклланишига раҳбарлик қилди. Илгари отасига хизмат қилган бўлса, эндиликда ўз мулкларини мустаҳкамлашда катта жонбозлик кўрсата бошлади. У туфайли катта бойликлар тўпланди, мамлакатда норозилик ҳаракатлари бостирилди.

Ўша даврда сиёсий аҳвол жуда мурракаб эди. Ҳумоюн ишларини тугатмай тўсатдан вафот қилгани сабабли Бенгалиядаги афғонлар давлатининг катта ерларини эгаллашни давом эттирдилар. Искандаршоҳ Сурий ҳамон кўшин тўплаб, бобурий подшоҳга зарба беришни мўлжаллар, Одилжон Сурий ўзининг вазири Хему билан Агра ва Деҳлини қайтариб олишга фурсат пойлар, бундан фойдаланган кичик ҳокимлар эса салтанатнинг емирилиши, ўзларининг эса мустақил бўлишларини орзу қилишаётган эди.

АКБАРШОҲ (1556-1605)

Акбаршоҳ 1542 йил 15 октябрда ҳарбий сафар пайтида туғилди. Онаси Ҳамида Бону бегимдир. Акбарнинг ёшлик даври отаси Ҳумоюннинг узлуксиз жангу-жадаллар ва дарбадарликда юрган даврига тўғри келди. 1555 йил 22 июнда Акбар расмий равишда валиаҳд деб эълон қилинади. Шу йили ноябрь ойида эса Ҳумоюн ўғли Акбаршоҳни Панжобга ҳоким қилиб, Байрамхонни отабек қилиб тайинлайди¹. 1556 йил январ ойида Ҳумоюншоҳнинг тўсатдан вафот қилганлиги хабари Панжобга етиб келди. 14 февралда энди 13 ёшга кирган Акбарни тахтга ўтириш маросими бўлиб ўтди.

¹ Afzal Husaim. The nobility imder Akbar and Jahangir. A study of Family Groups. New Delhi, 1999, p. 11.

Ҳумоюншоҳнинг фожиали ўлими, унинг душманлари калбида фитна ва адоват оловини ёқди. Деҳли даъвогарларидан бири афғон Одилшоҳ Хему номли сардорини 50 минг отлик аскарга лашкарбоши тайинлаб, мингга яқин жангари филлар ҳамда 51 дона замбарак билан Деҳлига юриш бошлайди. Шу аснода Панжобдан Акбаршоҳ билан Байрамхон ўн минг кўшин билан Деҳлига етиб келиб, Хемунинг замбаракларини қўлга киритадилар. Жангда Хемуга ўқ тегиб, ярадор ҳолда асирга олинади ва қатл қилинади. Айрим маълумотларга қараганда, Акбаршоҳнинг ўзи камондан ўқ отиб, Хемунинг кўзига тегизган.

Йиллар ўтган сайин Байрамхоннинг ўзбошимчалик хатти-ҳаракатлари, қўпол муомаласи, Акбаршоҳ синглисини никоҳига олиш даъвоси ва бошқа ғайритабиий қилмишлари сарой аҳлига, айниқса, Акбаршоҳ оиласига ёқмай қолди. Натижада, Байрамхонни Маккаи Мадинага ҳаж сафарига юбориш баҳонаси билан давлат ишларидан четлатадилар. 18 ёшга кирган Акбаршоҳ энди давлатни ўзи мустақил идора қилишга киришади. Кўпни кўрган, тажрибали Байрамхоннинг ҳаёти эса фожиали тугалланади. У маккага кетаётганда Лўхоний афғон томонидан ўлдирилади. Бир вақтлари Лўхонийнинг отасини Байрамхон қатл эттирганлиги сабабли, ўғил отаси ўчини олишга муяссар бўлади.

Акбаршоҳ ҳокимиятга келиши биланок, отаси Ҳумоюншоҳ даврида қўлдан кетган ерларни яна империяга қайта қўша бошлайди. У бутун Шимолий Ҳиндистонни, ҳатто жанубни ҳам фатҳ этиб, Гужарот, Бенгалия, Синд, Кашмир ва Ориссани ўз тасаруфига киритди. Марказий ва Жанубий Ҳиндистонда ҳам ғалаба қозониб, у ерлардан ўлпон ундиради. Акбаршоҳ Ражпутан ҳокимликлари Мевар, Марвар ҳамда Гондванадаги бир неча майда хонликларни ҳам ўз қўли остига киритди. Шунингдек, Малва, Берар, Хандеш ва Аҳмаднагардаги мусулмон ҳокимларнинг ерлари, кейинчалик Кандаҳор ҳам Акбаршоҳ империясига қўшиб олинган эди.

Гужарот қаршиликсиз таслим бўлди. Акбаршоҳ ўз лашкарларини Сурат шаҳрига юборганда, у ерда ўзларининг савдо марказларини ўрнатиб олган португалликлар маҳаллий кучларга ёрдам бермоқчи бўлишади. Лекин улар Акбаршоҳнинг

ғалабасини кўриб, у билан муросаа қилишга қарор қилишади. Португалликлар Акбаршоҳ билан мусулмонларни ҳаж сафари Маккага бемалол ўтказиш, денгизда ҳам уларнинг йўлини тўсмаслик ҳақида шартнома тузадилар. Акбаршоҳ империяси Кобул, Кандаҳор, Синд, Мултон, Лоһўр, Кашмир, Деһли, Агра, Ажмир, Илоҳобод, Авад (Аут), Биһор, Бенгалия, Бенгал кўрфазидаги Орисса, шунингдек Малва, Гужарот, Хондеш, Берор, Аҳмаднагар каби вилоятлардан ташкил топган.

Акбаршоҳ ҳукмронликни одамларнинг миллатини ҳам, динини ҳам ажратмаган ҳолда олиб борганлиги сабабли у халқнинг муҳаббатини қозонди. Акбаршоҳ халқни азобга солаётган жизъя солиғидан озод қилди. Маҳаллий халқ вакиллари қўйдан тортиб юқоригача бўлган давлат ишларида иштирок этишди. Акбаршоҳ Ҳиндулар ва ўз амирлари ўртасида қариндошчилик алоқаларини ўрната бошлади. Илгариги Ҳиндулар билан мусулмонлар ўртасидаги адоват йўқолиб, улар ўрнини ўзаро ҳурмат, ихлос ва муҳаббат эгаллади. Акбаршоҳ мусулмон ҳукмдорларининг Ҳиндистондаги сиёсатини жиддий ислоҳ этди. Солиқ тўлашда мусулмонлар ва Ҳиндулар ўртасидаги фарқларни йўқ қилди. Шунингдек, деҳқонларнинг ерларини уларга мулк сифатида мустаҳкамлаб қўйди, илгариги қарзларидан кечиб юборди. Замонага мос келадиган қонунқоидалар ишлаб чиқди. Балоғат ёшига етмаган ўсмирларнинг турмуш қуришини ман қилди, бева қолган Ҳинду аёлларига турмуш қуришга рухсат берди. Ҳинду олимларини санскрит тилини ўрганишга рағбатлантирди.

Акбаршоҳ даврида Ҳинд, форс, турк ва араб тилларидан ташкил топган урду тили ҳаётга чуқурроқ жорий қилинди. Турк тили подшоҳ аҳлининг тили, форс тили давлат тили, араб тили эса ислом динининг тили бўлиб қолди. Акбаршоҳ ақл-идрок ва ўтқир зеҳн соҳиби эди, у чекланмаган ҳокимият эгаси – мустаъбид шоҳ эди. Лекин ҳокимиятни бошқаришда ақл мезони билан иш тутиб, ўта тадбиркорлик билан доно сиёсат юритди. Айнан Акбаршоҳ давридан бошлаб, Бобур асос солган давлат бутун дунёга машҳур бўлди.

Акбаршоҳ бобоси Бобуршоҳга ўхшаш жангчи ва иқтидорли саркарда эди. У қилич билан қозонилган ғалабадан кўра, меҳр-

шафқат билан эришилган ғалабани афзал кўрарди. У ҳинд халқининг фаровонлиги йўлида жуда кўп куч ва ғайрат сарфлади. Акбар Ҳиндистонда мавжуд бўлган ислом дини билан Ҳиндуизм динини бир-бирига яқинлаштиришга ҳаракат қилди. Натижада, унинг ўзи ижод этган янги дин – “дини илоҳий”ни вужудга келтирди. Аммо унинг бу “янги дини” равнақ топмади. Аксинча, мусулмон руҳонийларининг ғзабини келтирди. Шунга қарамай, Акбар аста-секин Ҳинд оммасининг ва Ҳинд зодагонларининг эътиборини қозона бошлади. У мусулмон бўлмаган аслзода оилага мансуб бўлган қизга уйланди, Ҳинд зодагонларини ўз саройидаги энг юқори мансабларга тайинлади. Зотан, Акбаршоҳнинг энг жасур лашкарбошилари, энг истеъдодли вазирлари ҳамда вилоятлардаги ноибларининг қўпчилиги Ҳиндлардан эди. Мана шундай тадбиркорлик натижасида у омма орасида зўр шуҳрат қозонди. Акбаршоҳ ўз атрофига қўпгина салоҳиятли, садоқатли кишиларни тўплашга эришди. Чунончи, Абул Фазл, Бирбол унинг энг яқин ёрдамчилари эди. Унинг молия вазири Ҳинду Тодар Мал эди. Акбаршоҳнинг фармонида кўра у солиқ солиш низомини қайтадан ишлаб чиқди. Жайпурлик рожа Ман Сингх шоҳнинг энг истеъдодли лашкарбошиси эди. Акбаршоҳ хилма-хил дин ва мазҳабларга мансуб бўлган руҳонийларни йиғиб, диний мавзуларда мунозаралар олиб борган.

Акбаршоҳ пешонага тика қилишни расм тусига киргизди, шу қаторда Ҳиндуларга хос бўлган кўп одатларни ўз саройида жорий этди. У Ҳинд халқининг самимий ҳурмати ва муҳаббатини қозонган бобурийлардан бири эди. Унинг хизматлари, фаолияти, шахс сифатидаги хислатларини Ҳинд даҳолари, олимлар, тарихчилар юксак баҳолайдилар. Акбаршоҳ давридаги хорижлик миллионерлар ёзиб қолдирган хотираларда унинг бутун ички дунёси яққол тасвирлаб берилган. “Жўшқин ва ўткир ақл-идрок соҳиби, соғлом одам эди. Бу хислатлар унда буюк ишларни бошловчи ва ниҳоясига етказувчи кишиларга хос мардлик билан қўшилиб кетган. У билимга иштиёқманд киши бўлиб, кўп нарсаларга қизиқарди, ҳарбий ишда ва сиёсат бобида чуқур билимдон бўлибгина қолмай, жуда кўп касб-ҳунардан хабардор эди”.

Ҳинд халқида бир урф қадимдан сақланиб келарди, яъни бева қолган Ҳинд аёллари эрларининг ортидан ўзларини гулханга

ташлаб ҳалок бўлишлари лозим эди. Бу ваҳшиёна одатни амалга ошириш Акбаршоҳ томонидан ман этилди. Биргина шу далилнинг ўзи унинг нақадар раҳмдил, адолатли, инсонпарвар бўлганлигидан далолатдир. Шунингдек, Акбаршоҳ ҳарбий асирларни қул қилишни тақиқлади, халқни эзиб, абгор қилувчи айрим солиқларни бекор қилди. Шунинг учун ҳам ўрта аср Ҳиндистон ҳукмдорлари орасида фақат акбаргина “Улуғ Акбаршоҳ” деган унвонга сазовор бўлди. Инглиз олими Лейн Поул Ҳиндистондаги мўғул (бобурий – Т.Г.) шоҳлари ичида энг буюги Акбардир деганди¹. Ҳинд тарихчиси Ишвари Прасад: “Акбар Ҳиндистон тарихидагина эмас, бутун дунё тарихида энг буюк шоҳдир. Агар овруполик ҳукмдорлар билан таққосланадиган бўлса, Акбар улугворликда ҳам, омадбарорликда ҳам улардан устун туради”², деб айтганди. Акбаршоҳ давлат ҳудудини кенгайтиргач, мамлакат бўйича умумий узунлик ва оғирлик ўлчовларини ҳамда умумий пул бирлигини жорий қилишга киришди. Натижада олтин билан кумушнинг сарфини камайтириб, уларни хазинада сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Илгари турли вилоятларда ўлчов бирлиги ҳар хил бўлган. Бунга чек қўйиш мақсадида, Акбар узунликни ўлчашда 94 см га тўғри келадиган «газ» ўлчов бирлигини қўллади. Сочилувчи нарсалар оғирлигини ўлчашда 388 граммга тенг бўлган «маунд» ўлчов бирлигини ва пул соҳасида асл, қимматли металллардан ясалган рупия ва маҳурийларни жорий қилди.

Бу ислоҳотлар жуда катта ижобий аҳамиятга эга бўлиб, савдо-сотиқ ишларининг ривожланишига қулай шароит яратиб берди. Акбаршоҳ даврида пул зарб қилиш бир қанча хусусий зарбхоналарда амалга оширилди. Акбаршоҳ жорий қилган пуллар билан бирга мамлакатда турли давлатларнинг ва даврларнинг пуллари ҳам муомалада бўлган. Жавоҳарлаъл Неру Акбаршоҳ ҳақида шундай ёзади: “Акбар 1556 йилдан 1606 йилгача, қарийб эллик йил Ҳиндистонда ҳукмронлик қилди, Акбар номи Ҳиндистон тарихида буюк ном бўлиб, айрим жиҳатларни Ашокани эслатади. Ажабланарлиси шуки, Ҳиндистоннинг ми-

¹ Қаранг: Қамчибек Кенжа. Ҳинд сориға. –Т., 2000. –Б. 196.

² Ўша асар. –Б. 196-197.

лоддан аввалги учинчи асрида яшаган буддавий император Ашока билан Ҳиндистонда милодий ўн олтинчи асрда яшаган мусулмон императори Акбар деярли айнан бир хил мавзуларни тилга олиб, бир хил сўзларни ишлатишган. Бутун Ҳиндистон шу икки буюк фарзандининг тилида сўзлаган бўлса ажаб эмас”¹. “Бобур сингари Акбаршоҳ ҳам умумҲиндистон бирлиги мезонларини диний сепаратик (айирмачилик) даъво – интилишларидан юқори қўйган. Бу соҳада у катта ютуқларга эришди ва қўп муваффақиятлар унга ҳамроҳ бўлди”, деб ёзади Неру. Неру Акбаршоҳ ҳақида сўз юритиб, агар қулай вазият, соғлом муҳит мавжуд бўлмаса, бирорта одам ўз олдига қўйган катта вазифаларни бажара олмаслигини баён қилади. Буюк кишилар, жумладан, Акбаршоҳ ўз даври устувор шароитларининг маҳсулидир, деб айтади. Неру Акбаршоҳни ниҳоятда жасур ва салоҳиятли лашкарбоши деб таърифлайди. У Акбаршоҳни ҳар томонлама ва батафсил таърифлаб, “у ва унга ўхшаш шахслар одамларни ўзига оҳанграбо каби тортади”², деб таъкидлайди.

Неру Акбаршоҳни қўйна Ҳинд жамиятдаги турли хил элатларни жипслаштиргани (синтез – Т.Ғ.) ва уларни битта миллатга бирлаштирганига алоҳида урғу беради. Нерунинг фикрича, Акбаршоҳ ўзини Ҳиндистонлик деб билган ва гарчанд у маҳаллий халққа нисбатан келгинди ҳисобланса-да, Ҳиндистон уни севиб қолди. Шунинг эвазига Акбар Ҳиндистонда муваффақият билан ҳукмронлик қилди ва мустаҳкам империя асосини қурди. Ж. Неру ёзади: “Буюк мўғуллар (бобурийлар – Т.Ғ.) даври бутун Осиё ва Европага ёйилди. Агра ва Деҳлида қадимги Ҳинд меъморчилик услубининг ажойиб замонавий намуналари билан уйғунлашган янги, гўзал иншоотлар қад қўтарди”. Ж. Нерунинг фикрича, жасур ва довюрак саркарда ҳамда марҳаматли ва раҳмдил, юксак ахлоқий ғояларга амал қилувчи, орзу-армонларга тўла бўлган Акбаршоҳ бир вақтнинг ўзида ғайратли инсон, ўз мухлисларининг содиқ раҳнамоси эди. Жангчи сифатида у Ҳиндистоннинг бепоён ҳудудларини забт этган бўлса-да, унинг орзу-умидлари инсонларнинг фикру-

¹ Джавахарлал Неру. Взгляд на мирную историю. Т. 2. – М., 1975. – С. 61.

² Джавахарлал Неру. Открытие Индии. – М., 1955. – С. 145.

зикрларини, калбларини эгаллаш эди. Акбаршоҳ замондошларининг далолат беришларича, ўз нигоҳи билан кишиларни ўзига ром этарди, кўзлари эса “куёш ёғдуси тушган денгиз сингари” ярқирарди. Акбаршоҳ Ҳиндистонни фақатгина сиёсий жиҳатдан, балки бир халқ сифатида давлатни қайтадан қуриш орзусини тиклади¹. 1556 йилдан бошланган деярли 50 йиллик узоқ давом этган ҳукмронлиги даврида Акбаршоҳ шу мақсадга интилди. У бошқаларга бўйсунмаган қўплаб мағрур ражпутларни ўз томонига оғдирди, ражпут маликасига уйланди, ўғли ва вориси Жаҳонгир, бир томондан мўғул (бобурий – Т.Г.), иккинчи томондан ҳинду-ражпут эди. Жаҳонгир ўғли Шоҳ Жаҳоннинг онаси ҳам ражпутлардан эди. Шундай қилиб, турк-мўғул сулоласи ҳинд сулоласига ҳам айланди. Акбаршоҳ ражпутларга мафтун эди, уларни ўз руҳи-табиатига яқин деб биларди, никоҳ алоқаларини ўрнатиш ва бошқа йўллар билан у ражпутларнинг ҳукмрон синфи билан иттифоқ тузиб, ўз империясини мустаҳкамлади. Бу мўғул (бобурий – Т.Г.) ражпут ҳамкорлиги кейинги ҳукмдорлар даврида ҳам давом этди ва Ҳиндистоннинг давлат тузуми, армияни бошқариш усули ҳамда мамлакат санъати, маданияти ва турмуш тарзига таъсир кўрсатди. Айнан Акбаршоҳ даврида Шимолий Ҳиндистонда ҳиндулар билан мусулмонларнинг маданий туташishi рўй берди. Акбаршоҳнинг ўзи ҳам ҳиндулар, ҳам мусулмонлар ўртасида обрў-эътиборга эга эди. Мўғуллар (бобурийлар – Т.Г.) сулоласи чинакам ҳинд сулоласига айланди².

Акбаршоҳ ўзининг диний ақидаси билан ҳам машҳур бўлган. Акбар – ислом императори, мусулмон фарзанди, ислом вакили сифатида ҳукм сурди. Унинг диний ақидаси давлат сиёсати билан қоришиб кетди. Ҳиндистонда Акбаршоҳ ўзи юритган ички сиёсат умуммиллий сиёсат бўлишини хоҳлаган. Давлатдаги ҳамма динларнинг аралашмасидан ташкил топган янги бир дин ихтиро қилмоқчи бўлди. У янги дин асосчиси бўлиб, муқаддаслик шарафига эришмоқчи эди. Акбаршоҳ ўз саройида “ибодатхона” ташкил этиб, унда турли динларга мансуб бўлган

¹ Джавахарлал Неру. Открытие Индии. – М., 1955. –С. 272-273.

² Джавахарлал Неру. Открытие Индии. – М., 1955. –С. 273.

кишиларни йиғиб, диний мавзуларда суҳбатлар ўтказган. Уларда ислом руҳонийларидан ташқари иудаизм, христиан, зардуштийлик, буддавий ва бошқа динларнинг вакиллари катнашган. Акбаршоҳ улар билан ўтказилган мунозара ва мухосабаларда мазкур динларнинг энг яхши жиҳатларини танлаб, бутун мамлакат учун ягона дин “дини илоҳий”ни яратмоқчи бўлган. Ҳиндистонни идора қилишда Акбаршоҳ янги сиёсат қўллади. Унинг сиёсати Ҳиндистон ҳиндларники, деган принципга асосланган эди. Акбаршоҳнинг ҳукми инсонийлик асосида олиб борилиб, одамларни миллатига, динига қараб ажратмади. Бунинг натижасида, халқнинг муҳаббатини қозонди. Акбар халқни азобга солаётган жузъя солиғидан озод қилди. Маҳаллий халқ вакиллари ҳам қуйи, ҳам юқори давлат ишларида иштирок этишди. Жумладан, Қобулнинг ҳокими Ҳиндудан тайинланди. Акбаршоҳ Ҳиндулар ва ўз амирлари ўртасида қариндошчилик алоқаларини ўрната бошлади.

ЖАҲОНГИРШОҲ **(1605-1627)**

Акбаршоҳ тўнғич ўғли Салимни Ҳинд рожаларидан бирининг қизига уйлантириб қўйиб, Аллоҳободга ҳоким қилиб тайинлайди. Салимни отасига нисбатан бўлган совуққонлиги Акбаршоҳ Деканда уруш олиб бораётганида унга қарши чиқишига ундайди. Лекин бу узоқ давом этмайди, чунки укалари Мурод ва Дониёл Деканда вафот этади. Салим эса яккаб-ягона тахт вориси бўлиб қолади. Бу орада Салимнинг катта ўғли Хусрав ўз отасининг рақибига айланади. Отаси ва буваси ўртасидаги қелишмовчиликлар давом этаётган бир пайтда Хусрав бувасидан кейин тахтга ўтиришни орзу қилиб юради.

Бувасининг ўлиmidан сўнг баъзи мансабдор амирлар Хусравни отасига қарши чиқишга ундашади. Хусрав Панжобга қочиб, у ерда жанг бошлайди. Жаҳонгир тезликда уни таъқиб остига олади ва аввал Лоҳўрга, сўнгра Афғонистонгача қувиб боради. Хусрав Қобул яқинида қўлга олиниб, вафотига қадар қамоқда ётади. 1601 йилда Оллоҳободга ҳоким қилиб тайинланган шаҳзода Салим отаси Акбаршоҳга қарши бош қўтаради. 1603 йилда ота-бола ярашадилар. Салим яна Оллоҳободга ҳоким

килиб тайинланади. Айни шу пайтда Акбаршоҳ саройида гуруҳ-бозлик кучаяди. Акбаршоҳ ўз фарзандлари ва ишонган бекларидан фиски-фасодлар кўргач, жуда қаттиқ изтироб чекади ва касал бўлиб, 1605 йил 17 октябрда 64 ёшида вафот этади.

Акбаршоҳ ўз ўлими олдидан сарой аъёнларини чорлаб, шаҳзода Салимга шоҳлик кийимини кийдиради ва бошига салла ўратиб, белига ўзининг хос ханжарини тақиб қўяди. Бу билан Акбаршоҳ сарой аъёнларига мендан кейин тахт соҳиби факат шаҳзода Салимдир, деган маънони билдиради. 1605 йил 17 октябрда шаҳзода Салим Агра шаҳрида тахтга ўтиради ва Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгиршоҳ подшоҳ номини олади. Жаҳонгиршоҳнинг ҳукмронлик даври деярли отаси Акбаршоҳ сиёсатининг давомидир. У шимолий ва жанубий Ҳиндистонда отаси олиб борган ташқи сиёсатни давом эттиради. Жаҳонгиршоҳ ўз ҳукмронлигининг биринчи йилида иккинчи ўғли шаҳзода Парвез бошчилигида 20 минглик аскарни Меварга қарши юборади. Бироқ мазкур жанглар икки томонга ҳам ҳеч қандай ютуқ келтирмайди. Жаҳонгиршоҳ яна Меварга қарши уруш ҳаракатларини бошлаб юборади. Бу сафар учинчи ўғли шаҳзода Ҳуррам бошчилигида қўшин жўнатади. Жаҳонгиршоҳ қўшинлари ражпутларни ўраб олиб, уларни қамал қилади. Ниҳоят, ражпутлар орасида очарчилик ва вабо касали даҳшатли тус олгач, Мевар ҳокими Амар Сингх сулҳ сўрайди. 1615 йилда сулҳ тузилиб, Мевар вилояти яна империяга қўшиб олинади.

Бобурийлар империясининг шарқий қисмида жойлашган Бенгалияда доимо ғалаёнлар бўлиб турарди. Бу ерда афғон мустақил зодагонлари марказий ҳукуматга қарши исён кўтариб турардилар. 1612 йил 12 мартда Дакка яқинида бўлган жангда Бенгалиядаги сўнгги мустақил афғон раҳнамоси Усмон яраланиб, вафот этди. Бошлиқсиз қолган афғонлар устидан ҳукмронлик ўрнатилди. Жаҳонгиршоҳнинг энг муҳим ютуқларидан бири деярли олиб бўлмайдиган тоғдаги Нагаркот қўрғонини империяга қўшиб олгани бўлди. Бу истеҳком 1620 йилда узоқ қамалдан сўнг қўлга киритилди. Жаҳонгиршоҳ Декан вилоятларида маратхларга қарши кураш олиб борди. У Декандаги ҳукмрон доираларга қарши шаҳзода Ҳуррам бошчилигида қўшин юборди. Деканда асл келиб чиқиши хабашистонлик Малик Амбар исмли

саркарда раҳномалик қилган. Саркарда ўзининг ўткир зеҳн ва ақл-идроки, ҳарбий салоҳияти туфайли Жаҳонгиршоҳ кўшинларига бир неча марта зарба етказди. 1623 йилда Малик Амбар Бижопурни камал қилди. Жаҳонгиршоҳнинг учинчи ўғли шаҳзода Ҳуррам ўз отасига қарши бош кўтаради ва Малик Амбарга келиб қўшилиб, Бурхонпурни камал қилади. Жаҳонгиршоҳ тезликда иккинчи ўғли шаҳзода Парвез ва амир Маҳобатхонни шаҳзода Ҳуррамга қарши юборади. Жангда Ҳуррам таслим бўлади. Малик Амбар эса орқага чекинади. 1626 йилда Малик Амбар вафот этади. Ана шундан сўнг, Жаҳонгир кўшинлари Деканнинг Акбаршоҳ давридаги қисминигина қўлга киритадилар.

Жаҳонгиршоҳ ҳинд-мусулмон ижтимоий бирлигини янада мустаҳкамлаш йўлида катор муҳим тадбирларни амалга оширади. У Қуръон қаримни ҳиндистоний тилига таржима қилишни буюрган. Ҳиндлар орасида асрлар оша ҳукм суриб келаётган баъзи бир зарарли урф-одатларни бекор қилиш тўғрисида фармонлар чиқарди. Бенгалия вилоятида эса солиқни тўлай олмаган кишиларнинг норасида фарзандларини (гўдақлар “ҳожасаро” (маҳрам) деб аталган) тортиб олиш жорий этилган бўлиб, Жаҳонгиршоҳ бу хусусда “Бундан буён ҳеч ким бу қабил иш билан шуғулланмасин, норасида ҳожасароларни харид этиш ва сотиш ман этилсин”, деб фармон чиқарди.

XVIII асрда Ҳиндистонда муомалада бўлган пуллар олтин, кумуш ва жездан (бронза) зарб этилган. Олтин ва кумуш тангалар рупия дейилган. Жаҳонгиршоҳ ўзининг севимли хотини Нуржаҳон бегим шарафига “Нуржаҳоний” олтин тангасини зарб эттирган. Шунингдек, “Нури шоҳий”, “Нури султоний”, “Нури қарам” (“Илтифот нури”), “Нури меҳр”, “Жаҳонгирий” тангаларини чиқарган.

1626 йил октябрда шаҳзода Парвез тўсатдан вафот этади. 1627 йилда Жаҳонгиршоҳ Кашмирга саёҳат қилади ва шу йилнинг октябрида саёҳатдан қайтаётганда йўлда вафот этади. Бу хабарни эшитган шаҳзода Ҳуррам тахтни эгаллаш учун Декандан Аграга йўл олади. 1628 йил февралда у ҳеч қандай қаршиликсиз тахтга ўтиради ва ўзини Шоҳ Жаҳон номи билан аташни буюради.

Шоҳ Жаҳон салтанат тепасига келганда, империя иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан анча кучсизланиб қолган эди. Шоҳ Жаҳон олдида тарқалиб кетиш хавфи туғилаётган империяни сақлаб қолишдек улкан вазифа турар эди.

ШОҲ ЖАҲОН **(1628-1659)**

Шаҳзода Ҳуррам Жаҳонгиршоҳнинг учинчи ўғли бўлиб, 1592 йил январда Лоҳўрда туғилган. У 1612 йилда 21 ёшида Жаҳонгиршоҳнинг хотини Нуржаҳоннинг жияни, яъни Нуржаҳоннинг акаси Осафхоннинг кизи 19 ёшли Аржуманд бонуга уйланган. Нуржаҳоннинг отаси Ўтимод уд-Давла саройда бош вазир, ўғли Осафхон эса сарой бошқарувчиси эди. 1622 йилда Ўтимод уд-Давла вафот этгач, Нуржаҳон бегим билан шаҳзода Ҳуррам орасида зимдан адоват вужудга келди. Бунга сабаб Нуржаҳон бегимнинг Лодила бегим исмли кизи бўлиб, унинг отаси сарой аъёнларидан бири Нуржаҳон бегимнинг аввалги эри Шер Афкан эди. Лодила бегим Жаҳонгиршоҳнинг кенжа ўғли шаҳзода Шаҳриёрга узатилганди. Нуржаҳон бегимнинг нияти тахтга Шаҳриёрни валиаҳд қилиб тайинлаш эди. Бу пайтда касалманд бўлганлиги сабабли Жаҳонгиршоҳ давлат ишларига қарамай қўйган, асосий ишларни эса Нуржаҳон бегим олиб боради.

Шаҳзода Ҳуррам келажаги ҳақида ташвишланиб, 1622 йилда ўз қарамоғида турган ногирон акаси шаҳзода Хусравни пинҳона ўлдиради ҳамда отаси Жаҳонгиршоҳга санчиқ касалидан вафот этди, деб хабар беради. Мана шу зайлда сарой ичида аста-секин гуруҳбозлик авж олиб, кундан-кун салтанатга путур етади.

Ана шундай вазиятни қўпдан бери кутиб турган Эрон шоҳи Шоҳ Аббос 1622 йилда тўсатдан Қандаҳорни қамал қилади ва 45 кунлик қамалдан сўнг шаҳарни қўлга киритади. Жаҳонгиршоҳ шаҳарни қайтариб олиш мақсадида катта қўшин тўплаб, шаҳзода Ҳуррам, яъни Шоҳ Жаҳон бошчилигида Қандаҳорга юбормокчи бўлади. Лекин Ҳуррам бундай нотинч вазиятда Ҳиндистондан узоқлашишни истамай, Қандаҳорга боришдан бош тортади ва бир неча кундан сўнг отаси Жаҳонгиршоҳга қарши қўзғолон қўтаради.

1623 йил март ойида Шоҳ Жаҳон Биллачурдаги жангда енгилб, Деканга қочади. Шаҳзода Парвез билан амир Маҳобатхон бошчилигидаги Жаҳонгиршоҳ қўшини уни таъқиб қилади. Шоҳ Жаҳон Декандан Бенгалияга бориб, Ражмахални забт этади, сўнг Бихарни қўлга киритади. Бихарда қўшимча куч тўплаб, Оллоҳ-ободни қамал қилади. Шу аснода Жаҳонгиршоҳ қўшини етиб келиб, Шоҳ Жаҳон қўшинини тор-мор қилади. Шоҳ Жаҳон қолган қўшинини йиғиб, Деканга қочади ва у ерда Малик Амбарга қўшилиб, Бурхонпурни қамал қилади. Шаҳзода Парвез билан Маҳобатхон яқинлашиб келгач, Шоҳ Жаҳон шаҳарни қамалдан бўшатиб, улардан кечирим сўрайди¹. Шоҳ Жаҳоннинг гуноҳи кечирилиб, Балагхат ҳокимлиги унга топширилади.

1636 йилда Шоҳ Жаҳон 50 минглик қўшин билан Деканга юриш қилиб, Голконда ва Бижопурни империяга бўйсундиради, Аҳмаднагаргача бўлган ерларни ишғол қилади ҳамда ўзининг учинчи ўғли Аврангзебни Деканга ҳукмрон қилиб, ўзи пойтахтга қайтади.

Шоҳ Жаҳон пойтахтни Аградан Деҳлига қўчиради. У 1639 йилдан 1658 йилгача Деҳлида “қизил қалъа”, ўрда, боғлар, масжид ва бошқа бир неча иншоотларни барпо этади. Бир масжиднинг қурилишига бир миллион рупия сарфланади. Унинг тахти тарихда “Шоҳ Жаҳоннинг товус монанд тахти” деб ном олган бўлиб, бу тахтнинг ўша даврдаги қиймати ўн миллион рупий деб белгиланган эди².

Умуман, Шоҳ Жаҳон ҳукмронлик қилган даврда қурилиш иншоотлари қўпайиб, хазинага анча зарар етказган. Шунингдек, мамлакатни бирлаштириш учун олиб борилган уруш ҳаракатлари юз миллионлаб маблағ сарфлашга мажбур қиларди. Бинобарин, бу даврда мамлакатнинг иқтисодий аҳволи анча заифлашган эди. Бир неча вилоятларда вабо, очарчиликлар бўлиб, меҳнаткаш халқ янада оғир аҳволга дучор бўлган эди.

¹ Afzel Husain. The nobility under Akbar and Jahangir. A study of Family Groups. New Delhi, 1999, p. 174.

² Айрим маълумотларга қараганда, инглиз мустамлакачилари Ҳиндистонни ўз тасарруфига киритганларида Шоҳ Жаҳоннинг “Товус тахти” ни ўлжа сифатида кемага жойлаб, Англияга олиб кетмоқчи бўлганлар. Аммо йўлда кема ҳалокатга учраб, Шоҳ Жаҳоннинг “Товус тахти” йўқолган.

Жаҳонгиршоҳнинг саломатлиги кундан-кун ёмонлашиб, давлат ишларини Нуржаҳон бегим бошқарарди. У ўзининг ниятларини амалга ошириш мақсадида Жаҳонгирнинг содиқ лашкарбошиси Маҳобатхонни саройдан четлатиб, Бенгалияга жўнатади ва мол-мулкни рўйхатга олдиради. Бундан норози бўлган Маҳобатхон салтанатга қарши бош қўтаради. Бу воқеадан қўп ўтмай Жаҳонгир Нуржаҳон билан бирга пойтахтдан Кобулга сафар қилишади. Маҳобатхон ўзининг ражпутли қўшини билан йўлга чикиб шоҳни қўлга олади. Маҳобатхоннинг барча шартлари Жаҳонгир томонидан ночор қабул қилинади. Шоҳ қарвони Маҳобат назорати остига Кобулга йўл олади. Кобулда Нуржаҳон бегим Жаҳонгирни Маҳобатхон соқчилари қўлидан қутқариб олади ва Кобул қўшинини Маҳобатхонга қарши қўяди. Энди Маҳобатхон учун қочишдан бошқа илож қолмайди. У Кобулдан қочиб, Деканда Шоҳ Жаҳонга қўшилади.

“Ал-қасосул минал-ҳақ” деганларидек, Шоҳ Жаҳоннинг ҳукмронлик даврининг охириги йиллари тахтни ўз ўғилларидан муҳофаза қилиш билан ўтади.

Нижоят, 1658 йилда Шоҳ Жаҳон бешафқат ўғли Аврангзеб томонидан Жамна дарёсининг ўнг соҳилидаги қалъа хоналаридан бирига қамаб қўйилади. Хона дарчасидан дарёнинг нариги қирғоғидаги Тож Маҳал яққол кўриниб турган. Ҳамма нарсадан жудо бўлган, ҳамма имкониятдан маҳрум этилган Шоҳ Жаҳон ана шу дарчадан Тож Маҳалга – хотини Мумтоз бегим мақбарасига тикилиб, кунларини аламли ўтказди. Қариб қолган Шоҳ Жаҳон касалга чалиниб, йиғининг зўридан кўзидан ҳам жудо бўлади ва 1666 йилда вафот этади. Ўз васиятига қўра уни Тож Маҳалга – Мумтоз бегим ёнига дафн этадилар. Аврангзеб эса отасининг вафотидан олдиноқ бобурийлар тахтининг эгаси бўлиб олганди.

АВРАНГЗЕБ (1658-1707)

Аврангзеб Шоҳ Жаҳоннинг учинчи ўғли бўлиб, 1619 йил 24 сентябрда туғилган. Онаси Мумтоз Маҳал бегимдир. Аврангзеб ёшлигиданоқ ака-укаларига нисбатан анча қобилятли, удабурон, ҳийла ва найранг ишлатишга моҳирлиги билан ажра-

либ турарди. Диндорлик билан ном чиқаришга ҳаракат қиларди. У оддий халқ кўзига ўзини авлиё қилиб кўрсатарди. Зотан, Аврангзеб ўқимишли ва билимдон киши бўлиб, Куръони каримни ёддан билган, талайгина ғазалларни ёддан ўқир, ўзи ҳам ғазаллар ёзарди. Аммо каттиккўл, кучли, иродали, қон тўкиш оддий бир зарурат деб билувчи тошбағир киши эди.

Отаси Шоҳ Жаҳон 1636 йилда Аврангзебни Декан вилоятига ҳоким қилиб тайинлайди. Ўша вақтдаёқ Аврангзеб отаси Шоҳ Жаҳонга қарши ҳаракат бошлайди. Шоҳ Жаҳон бу исёнкор ўғлини Декан ҳокимлигидан олиб, Балх вилоятида турган қўшинларга бошлиқ қилиб жўнатади. Кейинчалик, Гужарот ва у ердан Бадахшонга юборади. 1652 йилда Аврангзеб яна Декан вилоятига ҳоким қилиб тайинланади. 1656 йил февралда Аврангзеб Голконда хонлигига қарши уруш бошлайди. 1657 йилда Бижопур хонлигини қўшиб олиш учун отаси Шоҳ Жаҳонга сохта маълумот юборади. 1656 йил ноябрида Бижопурнинг ҳукмдори Муҳаммад Одилшоҳ вафот этади. Унинг ўрнига марҳумнинг ёш ўғли Али Одилшоҳ II келади. Аврангзеб ёш ҳукмдор ҳақида Шоҳ Жаҳонга: “Бижопурнинг ҳозирги ҳукмдори Али Одилшоҳ II марҳум Муҳаммад Одилшоҳнинг ўғли эмас, балки келиб чиқиши номаълум, фақат у марҳум ҳукмдорнинг ҳарамида тарбияланган холос” деган мазмундаги хабар йўллайди.

Шундан сўнг Шоҳ Жаҳон Бижопур масаласини ҳал қилишни Аврангзебнинг ихтиёрига топширади. Бундан фойдаланган Аврангзеб, Бидорни забт қилади ва Бижопурга тажовузқорона ҳужум бошлайди. Бижопур султони Али Одилшоҳ II Деҳли билан музокарага киришади. Шоҳ Жаҳон бу масалани адолатли ҳал қилишни катта ўғли Доро Шукуҳга топширади. Доро Шукуҳ ишни муфассал текшириб қўриб, масалани Султон Али Одилшоҳ II фойдасига ҳал қилади. Шоҳ Жаҳон Бижопурга қарши уруш ҳаракатларини дарҳол тўхтатиш ҳақида Аврангзебга фармон юборади. Аврангзеб Бижопур султони билан сулҳ тузиб, орқага қайтишга мажбур бўлади. Мана шу воқеадан сўнг кўп ўтмай Шоҳ Жаҳон касал бўлиб ётиб қолади.

Шоҳ Жаҳоннинг фарзандлари ўртасида вужудга келаётган тахт учун ўзаро кураш қонли урушларга айланиб кетади. Чунки уларнинг ҳарбий кучлари бир-биридан кам эмас, боз устига са-

рой аъёнлари гуруҳларга бўлиниб, ҳар бир гуруҳ шаҳзода томонида турарди.

Оталари Шоҳ Жаҳоннинг касал бўлганидан фойдаланган ака-ука Аврангзеб, Шоҳ Шужо ва Мурод Бахшлар ўзаро иттифоқ тузиб, акалари Доро Шукуҳга қарши курашишга бел боғлайдилар. 1650 йил 14 февралда ака-укалар ўртасидаги биринчи уруш Баносар яқинидаги Баҳодирпурда бўлиб ўтади. Бу жангда Аврангзеб акаси Доро Шукуҳнинг 35 минглик қўшинини тор-мор келтиради. 1658 йил 15 апрелда ҳар икки томоннинг қўшини Ужайн яқинида тўқнашади. Жанг Доро Шукуҳ қўшинининг мағлубияти билан тугайди.

1658 йил 29 майда ҳал қилувчи энг катта жанг Агра ёнидаги Самугарҳда бўлади. Бу жангда 50 минглик қўшинга Доро Шукуҳнинг ўзи қўмондонлик қилади. Шунга қарамай, Доро Шукуҳ қўшини катта таллофот кўради. Чунки қўшин саркадалари орасида сотқинлар бўлиб, жанг бошланмасданоқ Аврангзеб билан тил бириктирган эдилар.

Доро Шукуҳ жанг майдонини ташлаб Панжобга қочади. Аврангзеб Аграга кириб, бемор ётган отаси Шоҳ Жаҳонни асирга олади ва уй қамоғига ҳукм қилади. Доро Шукуҳ Аврангзебнинг айбончилари томонидан қўлга туширилади. Аврангзеб фармони билан қатл қилиниб, қалласини лаганга солиб унинг ҳузурига келтирадилар¹. Аврангзебнинг иккинчи акаси Шоҳ Шужо ва унинг фарзандлари кейинчалик ваҳшийларча ўлдириб юборилади.

Аврангзеб 1658 йили тахтга ўтиргач, ўз ҳокимиятини кенгайтириш мақсадида тўхтовсиз жанглар олиб боради. Унинг ҳукмронлик даврини тарихчилар икки фаслга бўладилар. Биринчиси, 1658–1681 йиллари бўлиб, Аврангзебнинг диққат марказида асосан ғарбий-шимолий ва шарқий-шимолий Ҳиндистондаги воқеалар турарди. Аврангзеб бу ерда ражпутларга қарши жанглар олиб бориш ва Шимолий Ҳиндистоннинг шарқий ва ғарбий чегараларини мустаҳкамлашга ҳаракат қилган. Ҳукмронлигининг иккинчи фасли 1682–1707 йилларга тўғри келиб, бу даврда асосан мамлакатнинг жанубий

¹ Франсуа Бернье. История последних политических переворотов в государстве великого Могола. – М.-Л., 1936. –С. 120-121.

қисмидаги воқеаларга қаратади. Зотан, бу ерда Шиважа маратхлар давлатини тузган эди. Бу давлат аслида 1674 йилда расман мустақил деб эълон қилинган бўлиб, Аврангзеб салтанатига тинчлик бермас эди. Бинобарин, Аврангзеб ҳукмронлик даврининг иккинчи палласида энг яхши ҳарбий саркардалари ва сарой аъёнлари билан жанубда яшашга мажбур бўлади. Чунки бу ерда муҳим воқеалар содир бўлаётган эди.

Аврангзеб ўзининг деярли 50 йиллик ҳукмронлик даврида ота-боболари каби қурилиш, адабиёт ва санъат ривожини учун қайғурмайди, Акбаршоҳнинг динлар тенглиги сиёсатига амал қилмайди. У ислом динидан бошқа динни ва сунна мазҳабидан бошқасини тан олмас эди.

Аврангзеб ҳинд халқининг бошига қўп кулфатлар солди. У 1679 йилда мусулмон бўлмаган халқларга солинадиган жузъа солиғини қайтадан жорий қилади. Ҳинд халқининг ибодатхоналаридаги олтин ва кумуш буюмларни хазина фойдасига тортиб олиб, ибодатхона биноларини эса масжидга айлантиради. Масалан, Удайпур ва Читорнинг ўзида 200 ибодатхона бузиб ташлангани тарихдан маълум. 1665 ибодатхонага бож тўлови ҳақида фармон эълон қилинади. Фармонга мувофиқ, мусулмон савдогарларидан 2,5 %, ҳинд савдогарларидан эса 5 % бож олиш қонун билан тасдиқланган эди. 1669 йили Аврангзеб барча вилоят ҳокимларига мусулмон бўлмаган аҳолининг ҳамма мактаб ва ибодатхоналарини бузиб ташлашга фармон беради. 1671 йилда барча маҳкамаларда ишловчи котиблар ва бошқа хизматчилар мусулмонлардан бўлиши лозимлиги ҳақида фармон беради. Бироқ котиблар ҳиндулардан бўлмаслиги мумкин эмаслиги маълум бўлгач, ярми ҳиндулардан, ярми мусулмонлардан бўлиши лозимлиги ҳақида қўшимча фармон берилади. 1695 йилда ражпутлардан ташқари барча ҳиндулар тахтиравонда юриши, шунингдек, қурул олиб юриши ман этилади. Аврангзебнинг бундай ички сиёсати мамлакатда жуда катта норозиликларга олиб келади. Тинимсиз жангу жадаллардан тинқаси қуриган халқ учун бу фармон оғир юк эди. Бинобарин, мамлакатнинг ҳар ер-ҳар ерида халқ қўзғолонлари, ҳокимлар фитнаси ва амалдорлар исёни кўтарила бошлайди.

Бир томондан фиск-фасодлар, тахт учун талашлар, ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам ҳокимиятни қўлга олишга интилишлар, таъмагирлик ва талон-тароҷлар, иккинчи томондан халқ оммасининг қашшоқлашуви бобурийлар салтанатининг парокандаликка юз тутганлигидан дарак берарди. Аврангзебнинг узоқни кўра олмаган сиёсати унинг ворислари учун жуда қимматга тушди. Аврангзеб ҳаётлиги пайтидаёқ маратхлар, ражпутлар, жотлар ва сикхлар бош кўтариб чиқадиладар. Бир қанча мусулмон ва ҳинду ноиблари бобурийлар сулоласининг харобалари узра ўз давлатларини вужудга келтирдилар. Фейл-атвори ниҳоятда турфа, зиддиятли бўлган бу шахснинг исми аслида Муҳиддин Муҳаммад бўлган. У кейинчалик ўз исми ёнига “Оламгир” (олами забт этувчи) ва “Аврангзеб” (тахт беағи) деган сўзларни қўшган. Аврангзеб ёшлигиданоқ ҳарбий ишларга қизиққанидан жанг қилиш, қурол ишлатиш маҳоратини эгаллади, араб, форс ва ҳинд тилларини пухта ўрганди. У ниҳоятда тиришқоқ, серғайрат, шу билан бирга ўта қайсар, жангари, мутаассиб одам бўлган.

Аврангзеб сиёсати катта бобоси Акбаршоҳнинг ички ва ташқи сиёсатига мутлақо қарама-қарши эди. Унинг “қофирлар мамлакати” бўлмиш Ҳиндистонни “мусулмонлар мамлакати”га айлантиришни асосий шиор қилиб олганди. Мажбурий исломлаштириш сиёсати халқда қаттиқ норозиликлар туғилишига, исёнлар юз беришига сабаб бўлди. Натижада бобурийлар давлатининг мустаҳкам қалъаси айнан шу даврдадан бошлаб емирила бошлади.

Аврангзеб зарб қилинган танга пулларга Қуръон қаримдан оятлар битишни, Наврўз байрамини нишонлашни ман қилди. Саройдаги хонандалару созандаларни, раққосаларни тарқатиб юборди, ўйин-қулгуларга чек қўйди.

Аврангзеб нисбатан қўп яшади (88 йил) ва узоқ, деярли 50 йил ҳукмронлик қилди. Ҳаётининг асосий қисми жангу жадаллар, исёнларни бостириш ва бошқа ташвишлар билан ўтди. Айниқса, умри охирларида унга қарши бош кўтаришлар қўп бўлди.

Шоҳнинг тахти ҳам, умри ҳам, хонадони ҳам таназзулга юз тутди. Чеки йўқ курашларда, юришларда толиққан, маҳаллий

халқлар — ҳиндуларнинг ғалаёнларидан чарчаган Аврангзеб 1707 йил март ойида вафот этди.

Бобурийлар салтанатининг таназзули

Аврангзеб вафотидан сўнг унинг уч ўғли ўртасидаги тахт учун кураш тўнғич ўғли Муаззам ғалабаси билан тугайди ва у 1707 йил Деҳлида Баҳодиршоҳ номи билан тахтга ўтиради ҳамда 1712 йилгача давлатни бошқаради. У тарихга Баҳодиршоҳ I номи билан кирди. Унинг ҳукмронлиги даврида Панжобдаги сикхлар ҳаракати авж олди ва Баҳодиршоҳ уларга қарши курашни давом эттирди.

Сикхларнинг дини — сикхизм ҳиндуизм мазҳабларидан бири XVI аср бошида Ҳиндистоннинг шимолий-ғарбий қисмида пайдо бўлади. Бу мазҳаб ҳиндуизмга хилоф бўлиб, унинг баъзи таълимотларини инкор этган эди. Сикхларнинг дастлабки раҳбари Нанак (1469-1539) барча табақаларнинг тенглиги ғоясини тарғиб этган, умуман барча инсонлар Худо олдида тенгдирлар, деган ақидани ташвиқ қилган. Шунингдек, у Ҳинду ва мусулмон дин пешволарининг суистеъмолчилиқ, таъмагирлик фаолиятларини қоралаган эди. Сикхизм пайдо бўлишиданоқ Ҳиндистондаги бошқа мазҳаблардан ўзининг мустаҳкам ташкилоти, қаттиқ интизоми, ўз устози — гуруга сўзсиз итоат этиши билан ажралиб турарди. Сикх раҳбарлари жамоа-халсадаги мураккаб ва оғир расм-русумларни бекор қилдилар, тарки дунёчилиқ (аскетизм)ни рад этдилар. Сикхлар яшаш жойларига қўра бир нечта ҳудудий округларга бўлинди. Уларни идора қилиш учун гурунинг вакиллари (масандалар) қийинланди. Учинчи гуру Амар Дас (1552–1574) гуру ҳокимиятини ворисийга айлантирди ва сикх руҳоний ҳукмдорлари сулоласига асос солди. Бешинчи гуру Аржуна (1581–1606) сикхларнинг муқаддас китоби Адигрантхни тузди. Бу китоб гурунинг илоҳийлигини таъкидлаб, сикхлар устидан ҳокимиятни янада кучайтирди.

Халса жамоат аъзолари учун махсус кийим-бошлар, мусулмон ва Ҳиндулардан ажратиб турувчи либослар жорий қилинган. Улар аввало ханжар солинган сув билан ювинганлар, сўнг махсус кийим-бош кийганлар. Ҳар бир сикхнинг исми-шарифи ёнига “Сикх” (маъноси “шеър”) қўшимчаси қўйиб айтилган. Шу-

нингдек, сикхлар албатта ханжар, билагузук тақишлари ҳамда тароқ олиб юришлари шарт бўлган. Сикхларга тароқ узун сочларини тараш, ханжар эса ўзини ғимоя қилиш учун керак эди.

XVII асрга келиб сикхлар ҳаракатида ўзгаришлар юз берди. Гуруларнинг ўзлари мол-дунё бойлик орттира бошладилар. Гуру мутлақ ҳоким бўлишга, ўзини диний доғий даражасига кўтаришга интилди. Дин пешволари орасидан катта мол-мулкка эга бўлган феодаллар етишиб чиқди. Сикхизм ичидаги бундай ўзгаришлар натижасида аҳоли ўртасида бобурийлардан ҳам, маҳаллий феодаллардан ҳам норозилик кучайди. Халқ оммасининг зулм-истибдодга қарши қайфияти сикх раҳбарларини чўчитиб қўйди. Улар халқ қайфияти билан ғисоблашиб, бошқача сиёсат юргиза бошладилар. Сикхларнинг ўнинчи устози бўлмиш Говинд Сингх (1675–1708) ўзининг барча имтиёзларидан воз кечиб сикхларни мусулмон ва сикх феодалларига қарши курашга чақирди. У барча ҳокимиятни халса аталмиш сикх жамоаларига топширди. Бу жамоаларда ҳамма табақалар тенг ғисобланган ва шунга ўхшаш қатор демократик қонунқоидалар жорий қилинган. Жамоаларга деҳқонлар, ғунарманлар ва бошқа камбағал табақалар уюшган.

Гуру Говинд Сингх 1699 йил сикхларнинг умумий йиғини (съезд)ни чақириб, унда сикхларнинг доимо қуролланган ва курашга тайёр туриши лозимлигини таъкидлайди. Говинд Сингх даврида сикх жамоасига барча дин вакиллари, жумладан, мусулмонлар учун ҳам йўл очик эканлиги эълон қилинди. Шу асосда, Панжоб халқларининг маҳаллий феодалларга ва бобурийларга қарши кураш ғояси байроғига айланди. XVIII аср бошида сикхлар қўзғолони бошланди.

Сикхлар раҳбари Банда бобурийлардан норози бўлган ғиндуларни ўз атрофига тўплаб, 70 минг қўшин билан Сирғинд ва Сахаранпури вилоятларини забт этиб, Лоғўрни қамал қилади. Сикхлар кўп ўлжаларни қўлга киритишади. Сикхларнинг ғалабаларидан саросимага тушган бобурийлар салтанати ҳамда ғукмрон ғинд ва мусулмон феодаллари ўзаро бирлашиб, Банда армиясига қарши куч тўплайдилар. Икки ўртада бўлган шиддатли жангларда сикхлар енгилади. Банда асир олиниб, қатл этила-

ди. Гарчанд сикхлар енгилса-да, уларнинг кўзғолонлари бобурийлар салтанати инкирозини тезлаштириб юборди.

Баҳодиршоҳ I вафотидан сўнг унинг тўрт ўғли шртасида тахт учун куаш бошланди. Шоҳнинг истеъдодсиз тўнғич ўғли Жаҳондоршоҳ учта укаларини турли йўллар билан ўлдириб, тахтни эгаллайди. Аммо бир йилга етмай жияни, яъни укасининг ўғли Фарруҳ Сиёр уни тахтдан кулатиб, зиндонда қийнаб ўлдиради ва ўзи тахтни эгаллайди (1713-1719).

1713 йилда Баҳодиршоҳнинг набираси Рафиудоро тахтга ўтиради, Фарруҳ Сиёр эса катл этилади. Янги подшоҳ касаллиги туфайли ўша йили қафо қилади.

1719 йил сентябрида Баҳодиршоҳнинг набираси Равшан Ахтар тахтга ўтиради. У кейинчалик ўзини Муҳаммадшоҳ деб атади. Муҳаммадшоҳ иродасиз, маишатга берилган бепарво одам бўлиб, бобурийлар салтанатининг аввалги обрў-эътиборини, шунингдек қўшинининг илгариги жанговарлик салоҳиятини қайтадан тиклашга қодир эмас эди. Кечаётган воқеалар жараёнига тамоман бефарқ қарар, империяни ҳалокатдан қутқариб қолиш борасида деярли ҳеч қандай чора-тадбир кўрмас эди. Унинг қарийб ўттиз йиллик (1719–1748) ҳукмронлик даврида ўзининг буюк аждодларининг эришган барча шон-шуҳратлари бирин-кетин қўлдан кета бошлади. Бобур асос солган қудратли давлат эндиликда кучсиз ва ўзини-ўзи бошқара олмайдиган тизимга айланиб қолаётган эди.

Умуман Аврангзеб вафотидан сўнг бобурийлар салтанатининг таназзули тезлашиб кетди. Бунинг маълум сабаблари мавжуд эди, албатта. Аврангзеб давлат ҳудудини кенгайтириш учун мамлакатнинг марказий ва жанубий қисмида бўлган тўхтовсиз урушлар меҳнаткаш халқ аҳволини анча оғирлаштириб қўйган эди. Айниқса, деҳқонлар ва ҳунармандларнинг қашшоқ аҳволга тушиб қолганлиги, амалдор ва катта ер эгалари учун қўшинни озик-овқат, қийим-кечак билан таъминлаш оғирлашиб бораётганлиги, халқнинг жойларда исён кўтараётганликлари икки асрга яқин ҳукм суриб келаётган қудратли ва шон-шуҳратли бобурийлар давлатини кучсизланишига ва емирилишига олиб келди. Бу тарихий жараён эса Ҳиндистон ярим оролидаги сиёсий ва иқтисодий аҳволга ўз таъсирини кўрсатмай қолмади.

Айниқса, Аврангзебнинг бобурийлар давлати ҳудудини кенгайтириш учун тўхтовсиз олиб борган курашлари мамлакат жануби ва шимолида жиддий қаршиликларга учради. Чунки бу ғарбий юришлар катта маблағ сарф қилишга мажбур қиларди. Қўшин сони кўпайиб, улар босиб ўтган ерларини талон-тарож ва пайхон қилиб кетардилар. Оқибатда ўша ерларда очарчилик бошланарди. Ниҳоят, Аврангзеб томонидан ғайри динларга мансуб бўлган аҳолига ва биринчи галда ҳиндуларга қарши қаратилган сиёсат халқнинг сабр-қосасини тўлдирди. Бундай бебошликларга қарши мамлакатнинг деярли барча вилоятларида бобурийлар ҳукмронлигига қарши катта-кичик халқлар, рожалар кўзғалдилар. Булардан энг кучлиси ва хавфлиси маратх халқи бўлган. Мамлакатнинг ғарбий қисмида жойлашган бу халқнинг ватани – Махараштра ҳам Аврангзеб қўли остида эди. Маратх халқининг бобурийлар ҳукмронлигига қарши курашига жасур Шиважи бошчилик қилиб, 1674 йили мустақил Маратх миллий давлатини бунёд этади. 1765 йилда унинг шимолий қисмидаги Панжоб вилоятида сикхлар давлати ташкил топади. Сикхлар Панжоб вилоятининг катта қисмида жойлашган бўлиб, кучли миллий қўшин ҳам ташкил этадилар ва бобурийлар қўшинига оғир зарбалар бера бошлайдилар.

Аврангзеб вафотиданг сўнг унинг ўғиллари орасида тахт учун курашнинг авж олиши, яқин ва узоқ вилоятларни империядан ажралиб, мустақил бўлиб кетиши марказий ҳокимият кучини янада заифлаштирди. Бобурийлар салтанатида рўй бераётган бу ички курашлар чет эл босқинчилари учун қулай шароит яратди.

1739 йил феввалида Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ Ҳиндистонга юриш қилади. У бир зарба билан Ҳайбар доволани муҳофаза қилаётган ҳинд қўшинларини тор-мор қилади ва Деҳли шаҳрига кириб келади. Ҳиндистон пойтахтидаги масжидларда ўзининг номига хутба ўқитиб, ўз номидан пул зарб қилдиради. Нодиршоҳ 700 миллион рупийга тенг ўлжани қўлга қиритади. Ўлжалар ичида Бобуршоҳ томонидан ўғли Ҳумоюншоҳга ҳадя қилинган дунёдаги энг йирик олмослардан бири Қўһинур, шунингдек Шоҳ Жаҳоннинг машҳур қиймати 10 миллион рупийга тенг бўлган “Товус тахти” ҳам бор эди. Муҳаммадшоҳ битимга мувофиқ Ҳинд дарёсининг шимоли-ғарбий қисмидаги ерларни

Нодиршоҳга беради. Деҳли ҳукумати Афғонистондан маҳрум бўлади. Бунинг устига бобурийларга қарашли Лоҳўр ҳукмдори Нодиршоҳ ҳар йили 2 миллион рупий юбориб туриш мажбуриятини олади.

Нодиршоҳнинг Ҳиндистон сари уюштирган ҳужуми бобурийлар салтанатини ҳалокат гирдобига яқинлаштириб қўйган эди.

Ҳиндистонда Муҳаммадшоҳдан сўнг унинг ўғли Аҳмадшоҳ тахтга ўтириб, олти йил (1748–1754) ҳукм суради. Ундан сўнг Баҳодиршоҳнинг невараси, яъни Жаҳонгиршоҳнинг ўғли Оламгир II беш йил (1754–1759) ҳукмронлик қилади. Унинг ўғли Олам II 47 йил (1759–1806) тождорлик қилади. У номигагина подшоҳ эди.

Шоҳ Олам II Ҳиндистон тахтини душмандан сақлаб қоладиган ғайратли, шижоатли ҳукмдор эмас эди. Бинобарин, унинг салтанати даврида мамлакатнинг ҳамма вилоятларида мустақил ва ярим мустақил хонликлар вужудга келиб, улар марказий ҳокимиятни тобора сиқиб қўйган эдилар. Бунинг устига Ҳиндистоннинг жануби-ғарбий қисми Калькуттада мустаҳкам ўрнашган инглизлар, маҳаллий ҳукмдорларни зимдан бири-бирига гиж-гижлаш ва ҳар хил хийла ҳамда сотиб олишлар билан ўз таъсир доираларини кенгайтириб, шимол томонга силжимоқда эдилар. Оз вақт ўтмасдан Нодиршоҳнинг саркардаларидан бири, мустақил Афғонистон давлатига асос солган Аҳмадшоҳ Дурроний Ҳиндистонга юриш бошлайди.

Нодиршоҳнинг Ҳиндистонга юришида қатнашган Аҳмадшоҳ Дурроний бу давлатни ниҳоятда заифлашганлигини ҳис қилади. Аҳмадшоҳ Лоҳўрни эгаллаб ҳамон вайрона ва харобалардан иборат бўлган Деҳлига юради. Нодиршоҳдан кейин қолган ҳаёт аломатлари ҳам йўқ қилингандан сўнг Аҳмадшоҳ Аграга қўшин тортади. Лекин қамал вақтида вабо касали тарқалиб, Аҳмадшоҳ 1757 йили Афғонистонга қайтади. Унинг қайтишидан аввал Оламгир II салтанатини исёнчилардан ҳимоя қилиш учун афғон ҳукмдоридан ёрдам сўрайди. Аҳмадшоҳ Оламгирга озгина Нажибуддавла қўмондонлигидаги қўшинни ташлаб кетади. Улар Деҳлида ўзаро урушлар гирдобига ғарқ бўлай деб турганда инглизлар шарқда, Бенгалияда шу вилоят навоби Сиро-

жуддавла билан жанг қилиб, уни мағлубиятга учратишади ва Бенгалияни тўла-тўқис ўзларига бўйсундиришади.

Аҳмадшоҳ Афғонистонга қайтганда Нажибуддавлани ўз ноиби этиб тайинлайди. Аммо маратхларни тазйиқи остида Нажибуддавлаҳ билан Оламгир II мамлакатдан қочишади.

Ҳиндистоннинг аксарият ҳудуди маратхлар ҳукми остига ўтди. Аҳмадшоҳ иккинчи марта Ҳиндистонга юриш қилди. У Деҳлида тўхтамайди, чунки маратхлар бу шаҳарни харобага айлантириб, ўзлари Жамна ва Ганга дарёлари воҳаси – Дуобга ўрнашиб олишганди. Бунга қадар маратхлар ва афғонлар орасида бир неча тўқнашувлар бўлиб, жангларда минглаб одамлар nobud бўлган эди.

Бу воқеалар 1760 йил арафасида бўлиб ўтди. Аҳмадшоҳнинг Ҳиндистонга юриши ҳақидаги хабар жанубга – маратхлар йўлбошчиси Балажи Бажи Рао (1740–1761)га етиб келгандан сўнг у уч юз мингга яқин лакар тўплайди. Бу қўшинда филлар ва отлик суворийлардан ташқари кучли тўплар ҳам бор эди.

Бу тўпларга Иброҳимхон бошчилик қилган. У бу илмни французлардан ўрганган эди. Замбараклар бўлинмасида ўн икки минггача одам ва икки юз тўп бор эди. Ана шу даҳшатга солувчи қўшин Аҳмадшоҳга қарши юриш бошлайди. Амадшоҳнинг қўшинида эса бор-йўғи қирқ минг аскар ва қирқта тўп бор эди.

Маратхлар Деҳли яқинидаги машҳур Панипат майдонига етиб келишади. 1761 йилнинг январиди қўшинлар тўқнашади. Аввалида маратхлар замбараклари Аҳмадшоҳ қўшинларини шиддатли ўққа тутади.

Аҳмадшоҳ чекинади, аммо замбарак ўқи остида жуда катта жанг тажрибасини орттирган афғон ҳарбий қисмлари қўққисдан маратхларга қарши ҳужумга ўтишади. Эсанкираган маратхлар 200 мингга яқин талафот қўриб, мағлубиятга учрайдилар. Тарихчиларнинг ёзишича, маратх лашкарбошилари ўртасида бирлик, яқдиллик бўлмаган, уларнинг ичидаги айрим хоинлар ўз ишини қилган. Бунинг устига маратхлар йўлбошчисининг саркардалиқ салоҳияти паст эди. Шундай қилиб, Шимолий Ҳиндистондаги катта жангда афғонларларнинг қўли баланд келади. Панипат майдонида маратх қўшинларининг аксарияти ҳалок бўлади.

Бу жангда ҳар бир маратх оиласи ўзининг энг якин кишиси – эри, ўғли, укаси ёки акасидан жудо бўлди. Маратхлар учун бу миллий фожеа эди. Алам доғига чидай олмаган Балажи Бажи Рао бир неча ойдан сўнг жон таслим қилади.

Бу пайтда бобурий подшоҳ Олам II нинг (1759–1806) ҳукмдор сифатида ҳеч қандай нуфузи қолмаган эди. Инглизлар унга ойига тўксон минг рупий маош белгилашиб, эвазига давлатни идора этишни ўз қўлларига олишди. Шоҳ Олам II 1806 йилда вафот этгандан сўнг, унинг ўрнига ўғли Акбар II (1806–1837) тахтга ўтиради. Энди сулола аввалги шон-шуҳратини йўқотган, ҳатто кейинги йилларда сиёсий ҳукмронликни ҳам қўлдан бой берган эди.

Акбар II ҳам ўз умрининг охиригача инглизлар қўлида қўғирчоқ бўлиб, улардан нафақа олиб яшади. У 1837 йилда вафот этади. Унинг ўрнига ўғли Сирожиддин Зафар Баҳодиршоҳ II тахтга чиқади.

Баҳодиршоҳ II ҳам инглизлар нафақаси ҳисобига кун кечиради. Унинг даврида Ҳиндистон бутунлай мустақил ва ярим мустақил хонликларга бўлиниб кетган, уларнинг қўпчилиги инглизлар қўлига ўтган эди. Ҳатто Баҳодиршоҳ II нинг Деҳлидаги ўз саройидан ташқарига ҳукми ўтмас эди.

Мамлакатнинг майда бўлакларга бўлиниб кетиши ва инглизлар истибдоди кучайиши натижасида ижтимоий, иқтисодий ва маданий аҳвол янада пасайиб кетади. Оқибатда мамлакатда 1844, 1849, 1850 ва 1852 йилларда қўзғолонлар бўлиб ўтади. 1857 йилда эса тарихда машҳур сипоҳийлар қўзғолони бошланади.

Сипоҳийлар қўзғолони (1857–1859)

Қўзғолоннинг асосий ҳарбий ядроси армия бўлгани боис уни сипоҳий қўғолони деб аташади. Унда мамлакатнинг турли табақаларига мансуб аҳоли – деҳқонлар, ҳунармандлар ва феодаллар иштирок этадилар. Инглиз мустамлакачилари Ҳиндистонни забт этгандан кейин маҳкам ўрнашиб олиш учун армияга маҳаллий аҳолини жалб қила бошлайдилар. Сипоҳийлар деб аталмиш ҳинд аскарлари ҳиндулар, мусулмонлар ва сикхлардан иборат эди. Инглиз босқини натижасида мамлакат иқтисоди ин-

кирозга учраган, кишлоқ ва шаҳарларда тирикчилик ниҳоят даражада оғирлашган бир пайтда ёшлар армиядан паноҳ топганлар. Армия уларни моддий жиҳатдан нисбатан дурустроқ таъминлаган. Сипоҳийлар армиясининг асосий вазифаси мустамлакачиларнинг манфаатларини қўриқлаш, шунингдек халқ ҳаракатини бостиришдан иборат бўлган. Сипоҳийларга инглиз зобитлари бошчилик қилганлар. Сипоҳийларнинг ҳеч қандай ижтимоий ва сиёсий ҳуқуқлари бўлмаган. Мустамлакачиларнинг шафқатсиз зўравонлик буйруқларини бажарган сипоҳийларнинг бора-бора кўзи очилиб эрқпарварлик туйғуси уйғона бошлади. Мустамлакачилар сипоҳийлардан кўшни мамлакатлар Эрон, Афғонистон, Бирма (Мянма), Хитойга қарши юришларда ҳам фойдаланар эдилар. Бундай ҳарбий юришларда кўп ҳинд аскарлари ҳалок бўлганидан сипоҳийлар жуда норози эдилар. Инглизлар сипоҳийларни моддий, маънавий жиҳатдан камситардилар. Сипоҳийнинг маоши инглиз солдатининг маошидан жуда кам эди. Сипоҳий бир неча ўн йил давомида ҳарбий хизматни ўтаса-да, у рағбатлантирилмасди, унга ҳарбий унвон ҳам берилмасди. Кўпинча сочига оқ ўраган ҳинд сипоҳийси энди ҳарбий хизматга қадам қўйган инглиз ўспиринининг буйруғини бажаришга мажбур эди.

Инглиз зобитлари сипоҳийларни менсимас, арзимаган баҳона билан уларни қаттиқ жазолардилар. Буларнинг барчаси сипоҳийларнинг сабр қосасини тўлдира бошлади. Маълумки, ҳиндулар сигирни муқаддас деб билиб, унинг гўштини истеъмол қилмас, мусулмонлар учун чўчка ҳаромдир. Маълум бўлишича сипоҳийлар ишлатадиган милтиқ ўқлари сигир ва чўчка ёғи билан мойланар экан. Бу эса кўзғолон чиқишининг асосий сабабларидан бири бўлди.

Сипоҳийларнинг дастлабки чиқиши 1857 йил 10 майда Мирут шаҳрида бошланди. Кўзғолонни шаҳарнинг барча аҳолиси қўллаб-қувватлади. Кўзғолончилар шаҳардаги инглиз гарнизонини тор-мор қилгач, бобурийлар пойтахти Деҳлига қараб юрдилар. Улар бобурийлар сулоласининг сўнги подшоси Баҳодиршоҳ II ни кўзғолонга раҳбарлик қилишга чақирдилар. Баҳодиршоҳ II Ҳиндистон подшоси ҳисобланса-да, унинг ҳеч қандай ҳуқуқлари йўқ бўлиб, фақат инглизлар нафақасига яшарди. У

сипоһийлар талабига кўнғач, уни Ҳиндистон императори деб эълон қиладилар ва барча Ҳинд халқини кўзғолонга қўшилишларига даъват этадилар. Инглиз мустамлакачиларига қарши барча мусулмонлар ва Ҳиндулар кўтарилишди. Инглизларнинг улар ўртасида диний адоват кўзғашга уринишлари барбод бўлди. Деҳлида Баҳодиршоҳ II ҳукумати билан бирга сипоһийлар ва шаҳарликлардан иборат маъмурий Кенгаш – жалса тузилди. Унда мустақиллик учун содиқ курашчи Бахтхон ҳам иштирок этди. Баҳодиршоҳ II томонидан Деҳли қўшинларига бошчилик қилишга тайинланган шаҳзода Мирзо Мўғулни уқувсизлигини кўрган Бахтхон Ҳарбий раҳбарликни ўз қўлига олади. Деҳлини кўзғолончилар қўлига ўтгани ҳақидаги хабар барча вилоят ва шаҳарларга етиб борди ва у ерларда ҳам халқ кўзғолонлари аланга олди. Кўзғолон айниса Марказий Ҳиндистон ҳудудларида авжига чиқди. Кўзғолончилар инглизларга тегишли ҳукумат идораларини тор-мор қилишди, судхўрлар қўлидаги қарзлар ҳақида тилхатларни йўқ қилишди, қишлоқлардан инглиз гумашталари – заминдорларни ғайдашди. Бу курашда Деҳлидан ташқари кўзғолоннинг яна икки маркази (Канпур ва Лакхнау) вужудга келди. Канпурдаги кўзғолонга Нана Соҳиб, Ауд вилоятида эса Мавлавий Аҳмадшоҳ раҳбарлик қилди. Аммо Деҳли, Канпур ва Лакхнаудаги кўзғолончилар катта қийинчиликларга дуч келдилар: қўшинларга тўланадиган маош етишмай, Ҳарбий анжом-аслаҳалар, озиқ-овқат камчил эди. Деҳлида умр гузаронлик қилаётган Баҳодиршоҳ II 80 ёшдан ошиб қариб қолган, унинг устига бутун умрини, ярим маҳбусликда ўтказган, ҳокимият ишларидан анча йироқ эди. У сипоһийлар ҳаракатига ишонмас ва ўз фойдасини кўзларди. Кўзғолоннинг дастлабки кунлариданоқ у ҳокимият ишларига яроқсиз эканлигини кўрсатиб қўйган эди. Кўзғолончилар орасидаги баъзи келишмовчиликлар, стратегия ва тактика соҳасидаги хатолар, армиядаги иқтисодий муаммолар сипоһийлар ҳаракатини сусайтирди. Айрим сипоһий қўшинлари Деҳлини тарк эта бошладилар. Мустамлакачилар жуда катта қуролли куч тўплаб, пойтахтга ҳужум қилдилар ва беш кунлик шиддатли жанглардан сўнг 19 сентябрда Деҳлини эгалладилар. Улар асир олинган сипоһийларни ҳамда тинч аҳолини қирғин қила бошладилар, қўлга тушган

одамларни камадилар, осдилар, отдилар. Катл этилган ва отилганлар орасида бегуноҳ халқ билан бирга йирик ер эгалари ва кишлок ҳокимлари ҳам бор эди.

Боҳодиршоҳ II ўз оиласи билан инглизларга таслим бўлди, суд қилиниб, Рангун (Мьянма)га бадарга қилинди ва 1862 йил сургунда вафот этди. Унинг ўғиллари – Мўғул Мирзо, Тизр Султон Мирзо, невараси Абу Бакр Мирзони Деҳлига олиб кетаётган инглиз зобити Хадсон йўлда бирин-кетин отиб ташлайди. Қўзғолоннинг иккинчи маркази Канпурда тузилган ҳукуматга Азимуллахон раҳнамолик қилди. Бу ерда бошқариш тизими, қўшин ва аҳолини керакли қурол-анжомлар ва озиқ-овқат билан таъминлаш нисбатан яхши йўлга қўйилди. Аммо қўзғолоннинг уччала маркази ҳаракат бошланишидаёқ ютуқларни мустаҳкамлаб, ҳужумкорлик суръатини кучайтириш ўрнига мудофаа тактикасини қўлладилар. Натижада ҳарбий ҳаракатлардаги ташаббус инглиз қўлига ўтди. Лакхнауга қарши инглизларнинг юз минг кишилиқ армияси ташланди. Унинг мудофаасига Мавлавий Аҳмад шоҳ бошчилиқ қилади. 1858 йил 19 мартда инглизлар шаҳарни эгалладилар. Бу ерда ҳам мустамлакачилар оммавий қирғинбарот ўтказадилар. Шундан сўнг сипоҳийлар қўзғолони партизанлар ҳаракати палласига ўтди. Айниқса, Марказий Ҳиндистонда партизанлар ҳаракатининг йўлбошчиси Тантия Топи инглизларни ваҳимага солиб қўйди. У Жханси хонлигининг ҳукмдори бўлмиш Лакшми бай билан ҳамкорликда инглиз армиясига бир неча бор кучли зарбалар берди. Лакшми бай ҳоким озодлик ва мустақиллик курашининг тарихида номи қолган аёлдир. У эркаклар қийимида душман билан мардона олишди. Ватан мустақиллиги учун жон фидо этди.

1858 йил 1 ноябрда Англия қироличаси Викториянинг сипоҳийлар қўзғолонида қатнашган феодалларни кечиргани ва уларнинг мол-мулки, ерини ўзларида қолдириш ҳақида фармон эълон қилди. Натижада қўзғолонда иштирок этган феодаллар курашни тўхтатдилар. Партизанлар ҳаракати ҳам катта қуроли куч билан бостирилди. Соткин ҳукмдорлар ва феодаллар партизанлар ҳаракатини бостиришда инглизларга ёрдам бердилар. Соткинлардан бири Мавлавий Аҳмадшоҳни 50 минг рупийга

пуллади, иккинчиси эса Тантия Топини мустамлакачиларга тутиб берди. Уларнинг иккаласи ҳам қатл этилди.

Сипоһийлар кўзғолони мағлубиятининг асосий сабаблари қуйидагилардан иборатдир:

1) Кўзғолон қатнашчиларининг тор доирасидаги шахсий манфаатлари барча аҳолини мустаҳкам ягона ташкилотга бирлаштира олмади. Кўзғолончиларнинг аксарияти жамоа деҳқонлари бўлиб, улар солиқлардан озод бўлишни, ўз ерларининг ҳақиқий эгалари бўлишни хоҳлардилар. Кўзғолонга қўшилган ҳунармандларнинг ҳам ўз манфаатлари бор эди. Сипоһийлар томонида бўлган феодаллар эса ўз сиёсий-иқтисодий мавқеларини мустаҳкамлашни, ўз ер-мулк, бойликларини сақлаб қолишни истардилар.

2) Кўзғолон раҳбариятининг аниқ дастури, пишиқ ва пухта ишланган ҳарбий-стратегик режаси йўқ эди. Кўзғолон раҳбарияти ичида жасур лашкарбошилар бўлса-да, уларнинг ҳарбий билими, тажрибаси инглизларникидан паст эди. Кўзғолончилар Деҳли, Канпур ва Лакхнауни эгаллаганларидан сўнг бу ютуқдан фойдаланиб, ҳужумни янада кучайтириш ўрнига мудофаа қилишга ўтиб олдилар. Ҳарбий санъат сирларини яхши ўрганган ва сипоһийлар кўзғолонини синчиклаб кузатиб турган Ф. Энгельснинг ёзишича “урушда фақат мудофаа тактикасини қўллаш ҳалокатга олиб келарди”. Сипоһийларнинг ҳам жанговар тайёргарлиги, ҳарбий маҳорати инглиз аскарларига нисбатан орқада эди. Бундан ташқари инглиз солдатларининг ҳарбий интизоми юқори даражада бўлиб, улар сифатли, замонавий қурол-яроғлар билан қуролланган эдилар.

3) Сипоһийлар раҳбарияти ичида ҳаракатга қўшилган ҳукмрон табақалар орасида келишмовчиликлар содир бўлди. Уларнинг маълум қисми сотқинлик қилди. Улар умумхалқ озодлик ҳаракати феодалларини янчиб ташлайди, ҳокимият камбағал кашшоқлар қўлига ўтиб кетади, деб чўчидилар.

4) Кўзғолон кўтарган барча вилоятлар, шаҳарлар, округлар ўзаро бирлашмадилар. Сипоһийлар кўзғолонида инглиз мустамлакачиларининг ҳар томонлама қўли баланд келди. Улар иқтисодий, сиёсий-ижтимоий ва ҳарбий жиҳатдан Ҳинд қўшинларидан устунлиги сабабли кўзғолончилар мағлубиятга учрадилар.

Мана шу билан Ҳиндистонда 332 йил ҳукм сурган бобурийлар сулоласи тугатилди. Бироқ 1858 йилги қирғин чоғида бобу-

рийлар сулоласининг сўнгги ҳукмдори Баҳодиршоҳ II нинг кенжа ўғли беш ёшли Мирзо Қуёш мўъжиза юз бериб, қирғиндан омон қолади. Меҳр-шафқатли кишилар Мирзо Қуёшни ишончли жойга олиб кетиб, инглизлардан яшириб, ҳатто номини ҳам ўзгартириб тарбиялайдилар. Ниҳоят, Мирзо Қуёш балоғатга етгач, уни уйлантирадилар. Мазкур Мирзо Қуёшдан вужудга келган фарзандлар, Бобур Мирзо авлодининг давомчилари бўлиб, ҳозирги кунда бу авлоднинг вакиллари Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳрида яшамоқдалар.

Ҳинд халқи озодлик ва мустақиллик курашини ҳеч тўхтатмади, янгича йўллар, янгича усуллар билан курашни давом эттирди ва 1947 йил 15 августда ниҳоят миллий мустақилликка эришди.

Ўрта асрларда Ҳиндистон маданияти. Диний тафаккур

Ўрта асрлардаги ҳиндларнинг дунёқараши, маънавияти уларнинг диний эътиқодларида ҳам намоён бўлди. Ҳиндистонда дин алоҳида аҳамият касб этди. Мамлакатда буддизм (буддавийлик) динининг мавқеи анча сусайиб, ҳиндуизмнинг нуфузи ортди.

Ҳиндистонда жуда кўп мазҳаб ва йўналишлар мавжуд. Ҳиндуизм ақидаларига биноан инсон руҳи ҳамиша барҳаёт, у ҳеч қачон ўлмайди. Лекин инсон бу оламдан ўтганидан сўнг, унинг руҳи бошқа одамнинг жисмига ўтади. Агар ўлган инсон тириклик чоғида яхши амаллар ва фазилатларга эга бўлган бўлса, ке-йинги туғилишида унинг мақоми юқори бўлади ва, аксинча, у одам ҳаётлиги пайтидаги хулқ-атворида салбий томонлар устунлик қилган, ёмон ва нопок ишларга қўл урган бўлса, у қайта туғилганда “ҳазар қилинганлар” ҳолига ва ҳатто жирканч ҳайвон қўринишига тушиб қолиши мумкин.

Ҳиндуизмда сигир муқаддас жонзот ҳисобланганлиги сабабли ҳиндулар унга сиғинишади. Барча ҳиндуларда айрим ҳайвонларни қурбонликка келтириш фарз бўлган. Аҳолининг аксарияти хушбўй нарсаларни ва гулларни ўз маъбудлари шарафига хайр-эҳсон қилишган. Ҳиндуларнинг барчаси имкон даражасида эҳромларга ва брахманларга назр-ниёзлар келтиришган, диний расм-русумларни адо этишган. Айникса, Вишну ва Шива маъбудларига сиғиниш кенг тус олган.

VI–X асрларда Ҳиндистоннинг соҳил бўйларида, асосан порт шаҳарларида жайнизм дини ўз кучини сақлаб қолди ва ривож топди. VII асрда Айхолида жайнларнинг ибодатхонаси қад кўтарди. Ўрта асрларда жайнизмга мансуб қўплаб ибодатхоналар, ҳайкаллар бунёд қилинди.

Ҳинд фалсафаси диний тасаввурлар билан чамбарчас боғланган эди. Бу даврда фалсафий тафаккур мустақил фан сифатида ривож топди. Ҳинд фалсафасининг олтита классик йўналиши тизими шаклланди. Булар – нъяя, вайшешика, санхья, йога, миманса ва веданта эдилар. VII аср охири – IX аср бошларида Шанкара (788–820) томонидан вужудга келган адванта-веданта йўналиши кенг шуғрат қозонди. Шанкара фақат файласуфгина бўлиб қолмай, дин ислоҳотчиси ҳам эди. XI асрда яшаган олим Раманужа веданта қоидаларини халқ тушунадиган даражада соддалаштирди ва сайқал берди. Унинг дунёқарашига кўра, худо дунёни модда, вақт ва жондан яратган. Олимнинг фикрича, модда киши онгидан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган объектив реалликдир. Раманужа таълимотча, худо дунёни яратганда одамлар тақдирига лоқайд бўлмаган, балки ҳар бир инсоннинг истикболини назарда тутди, ҳар бир одамнинг нола ва илтижоларига эътибор беради, лозим топса уларнинг қисматини яхши томонга ўзгартиради.

Ўрта асрларда Ҳиндистонда аниқ фанлар ҳам ривож топди. Шу жумладан, математик, астрономия, тиббиёт илмларида катта кашфиётлар қилинди. Шу билан бирга қишлоқ хўжалиги ва қурилиш соҳаларига оид билимлар юксалди.

Адабиёт. VI–XVIII асрларда Ҳиндистоннинг қўплаб ўлкаларида гарчи шоирларнинг аксарияти санскрит тилида ижод қилган бўлсада, маҳаллий тилларди ҳам адабиёт раванқ топди. Жумладан, Бенгалия ҳукмдори Рамапала (1077–1199) саройида яшаган Сандхякара Нандинни “Рамачарита” достони санскрит тилида яратилган. Шунингдек, бенгал адаби Жаядева томонидан Кришна билан Радханинг севгисига бағишланган “Гитаговинда” асари катта шуғрат қозонди.

XII–XIII асрларда санскрит тилида асосан назм – шеърий адабиёт билан бирга насрий асарлар ҳам вужудга келди. Чунончи Бонунинг икки севишган ёшнинг муҳаббатини қуйловчи

“Кадамбари” асари ва Дандиннинг “Ўнта шаҳзодаларнинг саргузаштлари” асарлари ҳамда VII–VIII асрларда Харибхаридра томонидан пракрит тилида ёзилган “Фирибгарлар ҳақида қисса” шулар жумласидандир.

Шимолий Ҳиндистондаги маҳаллий тиллар орасида қаҳрамонлар ҳақида “Номалар” сирасига кирадиган янги жанр пайдо бўлди. Масалан, Чанда Бардоининг (1126–1196) ҳинди тилида яратилган “Притхвираж Расо” (“Притхвираж ҳақида баллада”) достонида рожа Притхвираж Чауханнинг истилочаларга қарши кураши мадҳ этилган.

Меъморчилик. Мамлакатда санъат, меъморчилик ва ҳайкалтарошлик ривож топди. VI–VIII асрларда Эллора, Элефант, кейинчалик Ажанта деб ном олган улкан ғорларда баҳайбат эҳромлар қурилди. Уларнинг ички томони ҳайкаллар ва нақшлар билан безатилган. IX асрга келиб эҳромлар йўнилган тошлардан қурила бошланди.

Шимолий Ҳиндистонда эҳромлар парабола, узунчоқ ва овал шаклда бунёд этилган бўлса, жанубда тўғри бурчакли пирамида шаклида қурилган. Эҳром деворига “Махабхарата”, “Рамаяна” достонларининг қаҳрамонлари ёки маъбудлар расми чизилган ва ўйма нақшлар солинган. Айниқса, Жанубий Ҳиндистонда санъатнинг бу тури анча раванк топди.

Ҳиндистонга ислом маданиятининг кириб келиши

Ҳиндистонда Деҳли салтанати таркиб топиши билан бу ўлкага ислом дини, маданияти ва маърифати кириб келди. Ҳинду аҳолисининг айрим катламлари – бир қисми мажбуран, бошқалари маълум бир имтиёзлар эвазига ислом динини қабул қилишди. Айримлари эса жия солиғидан озод бўлиш умидида, паст касталарга мансуб бўлганлар эса ўзининг аячнчли аҳволида халос бўлиш илинжида бу динга эътиқод қила бошладилар. Мусулмон истилочилари билан бирга Ҳиндистонга уларнинг қавмқариндошлари, таниш-билишлари кўчиб келдилар, ҳинд султонлари саройида мусулмон олиму уламолаи, фозилу фузалолари ва шоирлари маскан қурдилар. Натижада ҳинд диёрида мусулмон аҳолиси пайдо бўлди, айрим вилоятларда, чунончи, Бенгалияда мусулмонлар аҳолининг кўпчилигини ташкил қилган. Шундай

қилиб, Ҳиндистонда асосан иккита дин – ислом ва Ҳиндуизмга мансуб халқ истиқомат қила бошлади.

Деҳли салтанатининг сўнгги даврида Ҳиндистоннинг аксари-ят ҳудудида мусулмонлар ҳукмрон синфни ташкил этдилар. Деҳли қўшинларининг қўплаб ҳарбий бошлиқлари ва аскарлари, ноиблар, шаҳарлардаги амалдорлар мусулмонларни ташкил этган.

Ислом маданияти кириб келган Ҳиндистонда қадимий илмий китобларни таржима қилиш авж олди. Бағдоддаги “Дорул Ҳикма”да Сиддхантанинг фалакиёт илмига бағишланган “Синд-Ҳинд” асари, Браһмагуптанинг математика соҳасидаги китоблари ва Бхаскаранинг “Литвари” ва “Биж Гамита” асарлари ҳамда Чарака ва Сушрута таржималари амалга оширилди. Тарихчи-Ҳиндшунос Б. Обидов таъкидлаганидек, “Бошқа ислом марказларида тушқунлик юз бераётган бир пайтда Ҳиндистон бутун дунё олимларининг диққатини ўзига тортди ва тараққиёт марказига айланди”¹.

Ҳиндистонда илм-фаннинг қандай ривожланганлигини санскрит, араб, форс тилларида ёзилган ўн мингдан зиёд кўлёзмалардан ҳам билса бўлади². Бу ноёб кўлёзмалар фаннинг турли соҳаларига оид бўлиб, уларнинг ичида бир тилдан иккинчи тилга таржима қилинган асарлар ҳам кўп учрайди.

Бошқа томондан олганда, ислом маданиятлар ва динлар ўртасидаги муносабатларга янги шакл ва мазмун олиб кирди, яъни уларнинг синтезини яратди. Бу ҳодиса Ҳиндистонда яшовчи халқларнинг турмуш тарзига, анъаналарига ва сўзлашувига таъсир қилди. Ислом руҳи инсонпарварлик принципларини ва раҳм-шафқатни, ислом ахлоқ-одобини ҳаётга татбиқ қилди. Мусулмонлар адолат, кечиримлилик, содиқлик, сабр-тоақт каби тамойил ва ғояларни сақлаб келдилар³.

Ўрта асрларда мусулмонлар орасидаги асосан ўша даврдаги Ҳиндистонда мавжуд бўлган фалсафа, маданиятга оид илмий анъаналарни ўрганиб тушуниб олишга интилдилар. Ўз навбати-

¹ Обидов Б. Ҳиндистонга ислом маданиятининг кириб келиши тарихидан.// Шарқшунослик. № 9, 1999.

² Rahman A. Indian Mulims, p.8.

³ Обидов Б. Ҳиндистонга ислом маданиятининг кириб келиши тарихидан // Шарқшунослик. 1999, №9. -Б.31.

да ислом маданияти таъсирида бўлган жойлардаги фалсафа, маданият шакллари, илм-фан ва технологияни шу ерга олиб киришга ҳаракат қилдилар. XIV асрда Ҳиндистон исломни ўрганишнинг асосий марказларидан бирига айланди.

Исломнинг Ҳиндистонга кириб келиши, ўз навбатида, мусулмонларга ҳам таъсир этди. Ҳинду ғоялари, урф-одатларини мусулмонлар ҳаётга татбиқ қила бошладилар. Ҳинд мусулмонлари маҳаллий халқнинг каста тузумини, йога амалиётини қабул қилдилар, ҳиндуларнинг байрамларида иштирок эта бошладилар. Иккинчи томондан, мусулмонларнинг биродарлик ғоялари, ислом фалсафаси ҳам ҳиндуларга ўз таъсирини кўрсатди.

Ҳиндуизм билан исломни ўзаро яқинлашувида айниқса бҳакти таълимоти катта роль ўйнади.

Бҳакти ҳиндуизм динининг алоҳида бир йўналиши бўлиб, Ҳиндистондаги турли хил маданиятни яқинлаштириш, бирлаштириш вазифасини ўтади. У ўрта аср ҳинд маданиятининг ёрқин ифодаси ҳисобланади. Бҳакти ҳаракати мамлакатнинг жанубида пайдо бўлди. Унинг моҳияти ислоҳотчи файласуф Шанкара Чариянинг ижодида ўз аксини топди. Унинг мақсади бир томондан таназзулга юз тутаётган буддизмнинг ўрнига ҳиндуизмни тиклаш эди. У ҳиндуизмни кўпчилик халқ оммаси тушунадиган содда тилда ифодалашга интилди. Бҳакти ҳаракати тахминан 1137 йилда вафот этган вишнуизм таълимотининг машҳур намояндаси Раманужанинг издоши Рамананда номи билан боғлиқ. Рамананда XIV аср охириги чораги ва XV асрнинг I ярмида яшаб “жанубдаги ва шимолдаги бҳакти ҳаракати ўртасида кўприк” ролини ўйнади¹. Ўша давр диний муаммоларни ҳал этишда мураккаб кастачилик қонун-қоидаларини енгиллаштиришга улкан ҳисса қўшди. Бу жараён, шубҳасиз, мамлакатга кириб келган ислом динининг таъсири остида рўй берди. Бҳакти таълимотида халқни, асосан савдогар-ҳунармандларнинг ҳукмрон синфга қарши кайфияти ўз ифодасини топди. Унга кўра, одамларнинг барчаси Худо олдида тенгдир. Табиийки, бҳакти ҳаракатида кўпроқ ҳиндулар иштирок қилдилар, аммо бу йўналишни айрим кўзга кўринган намояндалари мусулмонлардан чиққан эди. Энг

¹ Синха Н.К., Банерджи А.Ч.. История Индии. – М., 1954. –С. 208.

муһими, бхакти тарғиботчилари ўз ваъзларида ҳам Һиндулар, ҳам мусулмонларга баб-баравар мурожаат қилдилар.

Бхакти Һаракатига мусулмон Һунароманд-тўқувчиси, шоир Кабир (1380–1414) катта таъсир кўрсатди. У “Худо Һар бир одамнинг дилида бўлиб, ғайри динлар (яъни Һиндулар – Т.Ғ.) билан муносабатда ғанимликда эмас, балки яқдилликда бўлиши лозим” деб таъкидлади. XV асрда Махараштранинг Пандхалур шаһри бхакти Һаратининг марказига айланди. Бу ерда келиб чиқиши Һинду бўлган тўқувчи Намдев каста тузумини қоралади.

XVI аср бошида Гужорат, Панжоб, Синд вилоятларида кенг тарқалган сатпанатх (тўғри йўл) мазһаби пайдо бўлди. Унинг тарафдорлари бойликни айблаб, меһнатсеварлик ва покликка даъват қилдилар. Улар ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар хоһлаган одамни ўз қаторларига қабул қилардилар. Бу Һаракатнинг асосчиси Һинду Нанак (1469–1539) лоһўрлик дон сотувчи бўлган. Нанак каста тенгсизлигига қатъиян қарши чиқди ва ўз сафдошларидан овқатни биргаликда танаввул қилишни талаб этди. Аскетизм ва тарки дунёчилик ғояларини рад этди, одамларни фаровонлигини ўйлаб, фаол Һаётга даъват қилди. Шогирдлари ва ихлосмандлари нанакни “гуру”, яъни “устоз” деб эъзозладилар. Ниһоят, Бенгалияда бхакти тарғиботчиси Чайтаня (1486–1539) ўз сафига барча кастага мансуб кишиларни, шу жумладан, мусулмонларни ҳам тортди.

Ҳиндистонда энг таниқли мусулмон жамоасидан бири чештия оқимиغا мансуб бўлиб, унга кўзга кўринган дин арбоблари Низомиддин Авлиё, Насриддин Чироғ ҳамда Шайх Салим Чештий раһномалик қилдилар.

Мамлакатдаги эзилган Һинду аҳолиси учун ислом юқори касталарнинг жабр-зулмидан халос этувчи ва умид бағишловчи куч бўлиб хизмат қилди.

Ислом барчани биродарлик ва ўзаро тенгликка даъват этгани туфайли Ҳиндистонда катта муваффақият қозонди.

Ҳиндистондаги турли тилларнинг ривожланиши ва тараққий этишига маһаллий Һукмдорлар томонидан катта эътибор берилгани тарихий аһамиятга молик Һодисадир. XV асрнинг иккинчи ярмида Бенгалияда ижод этган шоир ва ёзувчи Есаражнинг

“Кришна манла” асари ёки XVII асрда ижод қилган Аълоуннинг адабий фаолияти фикримизга далил бўла олади.

Мусулмон ёзувчилари ўзларига ҳиндуча номлар қўя бошладилар. Улар ўз асарларида ҳиндулар ҳаётига доир воқеаларни ёритдилар. Шу билан бирга бу ёзувчилар бенгал адабиётини ислом ғоялари ва афсоналари билан бойитдилар. Панжобда маҳаллий тилни ривожлантиришди Ворис Шоҳ ва Ҳошим Шоҳ каби адибларнинг асарлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Худди шу тарзда Синд вилоятида Сўфи Булҳа Шоҳ ва бошқаларнинг ижодлари катта аҳекамият касб этди¹. Шоҳ Абдул Латифнинг “Шоҳду Рисола” асари ўрта аср Бенгалия маданий ҳаётида катта воқеа эди. Кашмирий тилини ва адабиётини ривожлантиришда эса Ҳабба Хотуннинг ўрни айниқса салмоқли бўлган.

Ўрта асрларда вужудга келган адабиётда санскрит ва форс тилида ёзилган фалсафий, илмий ва диний манбаларнинг таржималари яратилди.

Ўша даврдаги давлат тили бўлмиш форсий билан бирга мамлакатда гужорати, маратхи, панжоби тилида ҳам шеърӣ асарлар яратилди.

Деҳли салтанатида адабиёт. Деҳли салтанатида форсий тилда поэзия (назм) раванқ топди. Форс тили шимолий Ҳиндистонда ҳинд грамматикаси ва форс-араб лексикаси устуворлик қилган урду тилининг шаклланишига катта таъсир кўрсатди. Ўша даврнинг йирик шоири Амир Хусрав Деҳлавӣ (1258–1325) фақат форс тилида эмас, балки ўзи “Ҳиндавий” деб атаган урду тилида ҳам ижод қилди.

Хусрав Деҳлавӣ Ҳиндистон, Эрон ва Ўрта Осиё маданиятининг машҳур намояндаларидан биридир. У тилчи, адабиётчи ва тарихчи олим, мусикий ва бадий асарлар муаллифидир. Унинг асарларида ўрта аср шарқ халқлари, шу жумладан, ҳинд халқи турли табақаларининг фикру ўйлари, орзу-умидлари инъикос этган. Унинг ижоди ҳинд халқининг миллий ифтихори бўлиши билан бирга, Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон халқлари маданияти хазинасидан ҳам фахрли ўринлардан бирини эгаллади.

¹ Muslims of India, New Delhi, 1992, p.7.

Амир Хусравнинг отаси Кеш (Шаһрисабз)дан Ҳиндистонга кўчиб бориб қолган ўзбеклардан эди. Онаси эса Ҳинд кизи бўлган.

Амир Хусрав Ҳаётининг кўп қисми Деҳлида ўтганлиги учун Деҳлавий тахаллусини олган. У деярли барча шеърӣ жанр ва турларда самарали ижод этган. Амир Хусрав ўз асарларида адолат ғоясини илгари суриб, зулм, разолатни қоралади, сарой Ҳокимларининг шафқатсизлиги ва золимликларини фош қилди, шоҳларни мискин-фақирларнинг жабрловчиси деб билди. Унинг тарихӣ, лирик ва эпик достонлари машҳур. Амир Хусрав Низомӣ Ганжавӣ изидан бориб “Ҳамса” яратди. Уни Алишер Навоӣ ўз устозларидан деб билган ва “Ҳинд сеһргари” (сохири Ҳинд) деб атаган.

Тарих. Бу соҳада муҳим тарихӣ солномалардан бири эронлик олим МинҲожиддин Жузжонӣ (1193 йилда туғилган)нинг Деҳли султони Насриддин Маҳмудга бағишланган “Табоқати Носирий” асаридир. Муаллиф мўғул истилочиларидан қочиб, Ҳиндистонда маскан топган. XIV асрда Зиёвуддин Бараний ва Шамс Сирож Афиф форс тилида султон Феруз Туғлоққа бағишланган “Тарихи Ферузшоҳӣ” асарини яратди.

Ўша даврнинг ўзига хос анъаналаридан бири луғат ва қомуслар тузиш бўлган. Икки хил анъананинг (Ҳинду ва мусулмон) бир-бирига таъсири ҳамда турли соҳалардаги билимларнинг тез суръатлар билан ривожланиши натижасида янги сўз ва атамалар пайдо бўлди, луғат, қомуслар яратишга эҳтиёж туғилди. Шундай қомуслардан бири “Жавоҳир ул-улум Ҳумоюнӣ” бўлиб, у жуғрофия, минералогия, табобат, фалакиёт, математика, оптика қимё ва бошқа илмларга оид сўз ва ибораларни ўз ичига олади.

Меъморилик. Деҳли салтанати даврида Ҳиндистонда мусулмон меъморичилигининг ёдгорликлари – мачит, мадраса, минора ва мақбаралар қурила бошланди. Шулар жумласига Деҳли султони Қутбиддин Ойбек шарафига қурилган улкан ва баланд Қутб Минор, бошқа бир Деҳли султони Шамсиддинга атаб бунёд этилган Элтутмиш мақбараси қиради. Султон Аловуддин Хилжи томонидан вужудга келган Сикри шаҳри, бошқа бир султон Муҳаммад Туғлоқ барпо этган Туғлоқобод шаҳри ўша замонда асос солинган шаҳар ва истиҳкомлар ҳақида ёрқин тасаввур беради. Лудийлар даврида, мусулмон меъморичилигига Ҳинд

услубининг айрим жиҳатлари кириб кела бошлади. Ислом меъморчили декан султонлари – Бидор, Аҳмадобод, Гулбаргадаги сарой қурилишларида ҳам ўз ифодасини топади.

Мусулмонлар Ҳиндистон маданиятининг бошқа соҳаларига ҳам улкан ҳисса қўшганлар. Айниқса, рассомлик, драма ва рақс санъатининг ривожига уларнинг муносиб ўрни бор.

Рассомлик соҳасида эришилган асосий ютуқлар миниатюрачилик технологияси билан боғлиқдир. Бу соҳада портретлар чизиш, жанг манзаралари, ижтимоий ҳаётдаги воқеалар ва қўлёзмаларни безаш каби ишлар айниқса тараққий топди. Илгари жонзотларнинг расмини солиш тақиқланган бўлса, энди ов пайтидаги қуш ва бошқа парранда ва ҳайвонларни тасвирлаш манзарасига ҳам эътибор берилга бошланди.

Ҳиндистондаги ўрта асрлар маданияти ҳақида сўз кетганда ўша даврда Ҳиндистонда бир неча йиллар давомида истиқомат қилган Ўрта Осиёнинг машҳур қомусчи олими Абу Райҳон Беруний номини тилга олиш жоиздир.

Берунийнинг “Ҳиндистон” асари. Жаҳон тарихидаги биринчи ҳиндшунос олим Абу Райҳон Беруний (973–1048) султон Маҳмуд Газнавийнинг Ҳиндистон юришида ҳамроҳ бўлди. Ҳинд заминида бир неча йил яшаб, санскрит тилини ўрганди. У Ҳиндистон ҳақида ўзигача маълум бўлган барча маълумотларни синчиклаб тўплади ва “Ҳиндистон” деб номлаган қомусий асар яратди. Беруний бу ноёб ва нодир асарида қадимги ва ўрта аср Ҳинд тарихи, фалсафаси, динлари, астрономияси, жўғрофияси, ҳуқуқи, урф-одатлари ҳақида қимматбаҳо маълумотларни келгуси авлодларга ёзиб қолдирди.

Абу Райҳон Берунийнинг бу асарига баҳо берган Ҳинд олими Ҳамид Ризо сўзи билан айтсак, ўрта аср ва янги замон муаллифларидан ҳеч бири Ҳинд маданиятининг чигал масалаларини чуқур илмий руҳда тушунишда Абу Райҳон Муҳаммад Беруний эришган ютуқлар даражасига ета олмади. Берунийнинг “Ҳиндистон” асари муаллифнинг қадимги Ҳинд маданияти ва фанига қилган тортитидан иборатдир¹.

¹ Беруний – ўрта асрнинг буюк олими. – Т.: ЎзФА нашриёти, 1950. – Б. 21.

Калькутта университети профессори С.К. Чаттержининг фикрича, Беруний ҳинд муаллифлари тилига хос бўлган хусусиятларни шундай яхши билганки, ҳатто бундай кишиларнинг ўша тил эгаси бўлмиш ҳинд халқи ичидан чиқиши ҳам камдан-кам учрайдиган ҳодиса эди. Милодий 1040 йилларда маданият оламида ҳинд ва мусулмонларнинг маданий меросини ҳар томонлама чуқур билган факатгина бир киши бўлган, у ҳам бўлса Абу Райҳон Беруний эди.

Олимнинг фикрича, Беруний ҳиндшунос олим бўлиши билан бирга барча давр ҳиндшуносларининг ҳам энг биринчиси саналади.

Абу Райҳон Беруний ўн уч-ўн тўрт йил Ҳиндистонда умр кечирган. Муаллиф ўз асарида ҳинд тафаккурининг турли-туман соҳаларини камраб олишга ҳаракат қилган. Асарда уларнинг фани, тарихи, диний китоблари ва эътиқодлари, жон, модда, бу дунё, нариги дунё ҳақидаги тушунчалари, ҳатто ҳинд тили, грамматикаси, ёзуви, фольклори, улардаги ёзма ёдгорликлар, шеърят, фалсафасидаги ранг-баранг тармоқлар ва бошқа кўп масалалар камраб олинган. Беруний асарида ҳиндларнинг аниқ фанлари ҳақида ҳам анча чуқур фикр юритади, ер, осмон, умуман, олам тузилиши ҳақида уларнинг тушунчалари баён этилади. Асарнинг бир қанча боби замон ва вақт, оламнинг пайдо бўлиши масаласи, кун, ой ва йилларнинг бўлаклари, улар ҳақидаги тушунчаларга бағишланган¹.

Ҳиндистоннинг машҳур давлат арбоби Жавоҳарлаъл Неру Берунийнинг бу асарини ҳурмат-эҳтиром билан тилга олади.

“Беруний, – дейди Неру, – юнон фалсафасини ўрганиб, ҳинд фалсафасини муталаа қилмоқ учун санскрит тилини ўрганади. Беруний ҳинд ва юнон фалсафасини бир-бирига солиштириб, буларда мавжуд бўлган умумийликни кўриб ҳайратда қолди. Берунийнинг китоби далилий маълумотларни камраб олиш билан бирга, у уруш, талон-тарож, оммавий қирғин бўлишига қарамай, фан аёллари ўз ишларини давом эттирганини кўрсатиб беради. Икки орани нафрат ва худбинлик кайфиятлари бузиб

¹ Қамчибек Кенжа. Ҳинд сориға. – Т., 2000. –Б. 205.

турган пайтларда ҳам Беруний бегона одам бўла туриб, бу ўлка кишилари афволини тушунтиришга ҳаракат қилди”¹.

Зотан, Абу Райҳон Беруний ўз даврида илм оламига Ҳиндистонни кашф этган улуғ бир кашшоф бўлган эди. Ҳинд маданияти тарихида Берунийдан сўнг яна бир ватандошимиз, улуғ зот Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам ёрқин из қолдирди.

Бобурийнинг “Бобурнома” асари. Бобурни дунёга танитган “Бобурнома” асари жаҳон шарқшунослари, шу жумладан, Ҳиндшуносларнинг диққатини доимо ўзига тортиб туради. Машҳур академик В.В. Бартольд айтганидек: “Бобурнома” фақат сиёсий курашлар ҳужжатигина бўлиб қолмасдан, XVI асрдаёқ ҳаққоний равишда туркий мумтоз асари деб танилган ёдгорликдир².

“Бобурнома”ни форс тилидан инглиз тилига ўгирган тарихчи олим Эльфинстон бу асар ҳақида шундай ёзади: “Бу мемуарларда буюк турк (ўзбек – Т.Г.) подшосининг ҳаёти батафсил тасвирланган, унинг услуби оддий ва мардона, шунингдек, жонли ва образли, ўз замондошларининг таржимаи ҳоли, уларнинг қиёфаларини, урф-одатларини, қилиқларини ойнадек равшан тасвирлайди. Бу жиҳатдан у Осиёда ягона, чинакам тарихий тасвир намунасидир. Бобур ҳар бир одамнинг ташқи кўринишини, кийинишини, таъбини ва одатини ифода қилади ҳамда мамлакатларни, уларнинг иқлимини, пейзажини, хўжалигини, санъат ва ғунарамандчилик асарларини тасвирлаб беради. Лекин асарга муаллифнинг ўз характери катта жозиба бағишлайди”³.

“Бобурнома” комусий асар бўлиб, унда тарихий воқеалар билан бирга тиббиёт, жўғрофия, топография, адабиётшунослик, тилшунослик, этнография, педагогика ва фаннинг бошқа соҳаларига доир жуда қимматли далил ва маълумотлар берилган.

Бобурнинг тарихий мероси шу жиҳатдан катта аҳамият касб этадики, “Бобурнома” бизнинг она тилимиз – ўзбек тилида ёзилган. Шу билан бирга Бобур кенг маънодаги шарқшунос

¹ Джавахарлал Неру. Открытие Индии. – М., 1955. – С. 246-247.

² Бартольд В.В. Культура мусульманства. – Петербург, 1918. – С. 98.

³ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. – М., 1954. – С. 214.

ҳисобланади. Жумладан, у биринчи ўзбек афғоншуноси ва Берунийдан кейинги машҳур ҳиндшуносдир.

“Бобурнома” ўзига хос ёрқин асар. Бобур қаламга олган ҳамма воқеа ва ҳодисаларни, турли мамлакатлар табиатига доир хилма-хил ўзига хос фазилатларни, жой номлари тарихи ва маъноларини ниҳоятда яхши ўргангани, кўп жойларни ўз кўзи билан кўргани учун уларни ажойиб маҳорат билан шоирона бўёқларда ёрқин тасвирлайди. Унинг зеҳни ҳам, қалам ҳам ўткир эди.

Бобур асарларидан ҳар қандай касб эгаси баҳра олиши мумкин. Хусусан, у жўғрофия, ботаника, зоология, астрономия, этнография соҳасидаги қимматли ёдгорликдир. Шу билан бирга “Бобурнома”нинг тил, адабиёт, тарих, дипломатия, ҳарбий санъат, молия соҳаларидаги жуда катта қимматини ҳеч ким инкор эта олмайди. Шунинг учун ҳам “Бобурнома” ўрта асрларнинг шоҳ асари, қомуси деб аталади.

“Бобурнома”ни инглиз тилига ўгирган таржимон Бевериж хоним “Бобурнома” инсоният тарихида яратилган ёзма ёдгорликларнинг энг бебаҳосидир¹ деб таърифлаган эди.

Бобурнинг қонига гўзалликни ва санъат асарларини қадрлаш хусусияти сингган бўлиб, улар орасида меъморчилик ва боғ яратиш санъати алоҳида ўрин эгаллайди. “У ўз қўли остидаги мамлакатларнинг қўпларида сарой ва қасрлар қурдирди”.

Бобур ўзи забт этган мамлакатларда ободончилик учун суғориш тизимларини бунёд этди, боғ-роғлар яратиш ва бошқа қурилиш ишларига катта аҳамият берди. Бобур маданият, айниқса меъморчиликнинг ривожланишида ҳинд халқининг ўрта Осиё халқлари билан яқиндан алоқаларини мустаҳкамланишига, савдо-сотиқнинг кучайишига салмоқли ҳисса қўшди. Ҳиндистондаги турли халқларни бирлаштирди, халқ бошига битган оғир солиқларни бекор қилди.

Бобурийлар даврида Ҳиндистон маданияти

Тарих. Бобурийлар сулоласи намоёндаларининг аксарияти ўзлари шоир ва тарихчи бўлиши билан бирга олим, мусаввир, музикачи, меъмор ва шу қабиларни қўллаб-қувватлаб, тақдир-

¹ Қамчибек Кенжа. Ҳинд сориға. – Т., 2000. –Б. 205.

лаб, ҳамиша уларга ҳомийлик қилганлар, фан ва маданиятнинг гуллаб-яшнаши, меъморчилик, рассомлик, қурилиш, иқтисод ва савдо-сотиқнинг юксалишига улкан ҳисса қўшганлар. Хумоюн даврида олтита йирик тарихий асарлар яратилди, шу жумладан, Мирзо Хайдарнинг “Тарихи Рашидий”, Иброҳим бин Жарирнинг “Тарихи Хумоюнӣ”, Меҳтор Жавҳарнинг “Тазкират ал-воқеоти Ҳумоюнӣ”, Файзи Сирҳинднинг “Тарихи Ҳумоюншоҳӣ”, Гулбадан бегимнинг “Хумоюннома” ва ниҳоят боязид Баётнинг “Тарихи Хумоюн” асарлари иншо қилинди.

Ақбаршоҳнинг ярим асрлик ҳукмронлиги даврида 25 дан зиёд тарихий асарлар ёзилди. Булар орасида умумий тарих, Ҳиндистон тарихига бағишланган Мулла Аҳмад Таттавий раҳбарлигида битилган “Тарихи алфӣй”, Ориф Қандаҳорийнинг “Тарихи Акбарӣ”, Низомиддин Ғеравийнинг “Табоқати Акбарӣ”, Абдулқодир Бадаунийнинг “Мунтахаб ат-таворих”, Абулфазл Муборакнинг “Акбарнома” асарлари ва бошқалар шулар жумласидандир.

Жаҳонгиршоҳ даврида 22 та тарихий асар яратилди. Улар орасида Тоҳир Сабзаворийнинг “Равдат ат-Тоҳирӣ”, Скандар Гужаротийнинг “Миръоти Скандарӣ”, Хокийи Шерозийнинг “Мунтахаб ат-таворих”, Неъматуллоҳ Херавийнинг “Тарихи Шоҳжаҳонӣ” асарлари алоҳида ўрин тутади.

Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги даврида яратилган илк асарлардан бири Муҳаммад Шариф Деканий қаламига мансуб “Мажолис ас-салотин” бўлиб, у Жаҳонгир пайтида ёза бошланган ва Шоҳ Жаҳон ҳукмронлигининг биринчи йили ёзиб тугалланган. “Подшоҳнома” асарининг муаллифи Муҳаммад Амин Қазвиний Шоҳ Жаҳоннинг сарой тарихчиси эди ва у ўз асарини императорнинг фармони билан таълиф этган. Яна бир “Подшоҳнома” асарининг муаллифи Шоҳ Жаҳон давлатининг машҳур расмий тарихчиси Абдулҳамид Лоҳўридир. Унинг шогирди Муҳаммад Ворис Лоҳўрий “Подшоҳнома”ни якунига етказди.

Бобурнинг ўғли Ҳумоюншоҳ дунёвий илмлардан математика ва фалакиётга кизиқарди. Шунингдек, мусикага иштиёқманд эди. У саройдаги файласуфлар, мунажжимлар, шоирлар, дин пешволари ва бошқа илм аёллари билан суҳбатлар ўтказарди. Ҳумоюн Эрондан икки моҳир рассомни Деҳлига таклиф этиб, улардан ўзига ва ўғли Акбарга рассомликдан дарс беришларини

илтимос қилган. Унинг шеъриятга иқтидори кучли бўлиб, туркий ва форсий ғазаллар битарди, ғазаллари девон шаклида тартиб топгандир. Тарихчиларнинг гувоҳлик беришича, Ҳумоюннинг укаси Аскарӣ Мирзо Ҳарбий саоҳиятли, адиб ва шоиртабиат киши бўлган, бошқа бир укаси Ҳиндол Мирзо ҳам диловар ва олим инсон эди. Унинг саройида уламолар, шоирлар ва дин аҳллари тарбия топганлар. У ҳам шеъриятга кизикарди, ўзи ҳам туркий ва форсий тилларда ғазаллар ёзарди¹.

Бобурнинг кизи Гулбадан Бегим ўз замонасининг энг ўқимишли, оқила ва донишманд аёлларидан эди. У “Ҳумоюннома” номли ажойиб ва кимматли асар ёзди. Асар Бобур билан Ҳумоюннинг ҳаёти ва саргузаштларининг мухтасар тарихи бўлиб, мантиқан “Бобурнома”нинг давомидир.

Бобурнинг ўғли Комрон Мирзо иқтидорли шоир бўлган, Бобур анъаналарини давом эттириб, ўз атрофига олимлар, шоирлар меъморларни тўплаган, боғ-роғлар, каналлар, бинолар бунёд этган.

Бобурнинг холаваччаси тошкентлик Мирза Муҳаммад Ҳайдар ҳам Ҳиндистон, Тибет, Қашқар атрофларини кезиб, “Тарихий Рашидий” воқеаномасини ёзиб қолдирган².

Ақбаршоҳ даври учун икки асосий маданият мусулмон ва Ҳинду маданиятларининг уйғунлиги характерлидир. Чунончи, Фатҳпур Секри шаҳри қурилишида Ҳинду элементлари ўз ифодасини топган, яъни унда бир-бирига уланиб кетган гул шодалари шаклидаги Ҳиндча нақшлар мавжуд. Баъзи бир карнизлар жониворларнинг тасвири билан безатилган, сарой хоналарининг биридаги деворда қушлар ва Ҳайвонлар акс эттирилган. Кейинчалик Аврангзебнинг буйруғига биноан деворлардаги бу нақшрасмлар ўчириб ташланган. Маълумки, ислом ақидаларига қўра жонзотларнинг расмини чизиш тақиқланганди. Айрим шоирлар машҳур Ҳинд дostonларидаги мавзуларда ҳам ижод қилдилар. Ақбар давридаги йирик форсийзабон шоирлардан Абул Фазлийнинг укаси Файзийнинг “Нал ва Даман” асари шулар жумла-

¹ Файзиев Т. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари. –Т., 1996. –Б. 41-42.

² Мирза Муҳаммад Ҳайдар. Тарих-и Рашидий. –Т., 1996.

сидандир. Абул Фазл ҳам ўзининг “Оини Акбар” (“Акбарнинг кўрсатмалари”) асарида қадимги Ҳиндистоннинг фалсафий таълимоти, Ҳиндуларнинг урф-одатлари ва оғзаки адабиётига алоҳида эътибор берди.

Акбар ҳукмронлиги даврида (1556–1605) махсус давлат тасвирий санъат корхонаси ва расмлар бўлмаси – наққошхона таъсис этилган. Наққошхонада Ҳирот рангли нафис суратлар (миниатюра) мактаби намояндаларининг нодир тасвирий асарлари сақланар ва бу ижодий камолот намуналари асосида талабаларга дарс бериларди.

Адабиёт. Акбаршоҳнинг фармонига мувофиқ “Бобурнома”, “Темурнома”, “Чингизнома”, Шарофиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, “Калила ва Димна”, Жомийнинг “Баҳористон”, Низомийнинг “Хамса”си, “Маҳаббат”нинг форс тилидаги таржимаси, “Рамаяна” ва бошқа бир қанча асарлар қўлёзмаси рангли нафис суратлар билан безатилди. Бу ажойиб санъат намуналарини ижод этишда Мир Сайид Али ва Хўжа Абдусамад билан биргаликда иқтидорли Ҳинд мусаввирлари Басаван, Дасвант, Мадху, Мискин, Лаъл, Кесу ва бошқалар ҳам фаол иштирок этганлар. Жаҳонгир ўзининг бобокалони Бобурга тақлидан ўз таржимаи ҳоли ва ўн етти йиллик ҳукмронлик даврини қамраб олган “Тузуки Жаҳонгирий” (“Жаҳонгир тузуклари”) номи асарини яратган. Мазкур асар “Жаҳонгирнома” номи билан машҳурдир. Жаҳонгиршоҳнинг тил ва адабиёт, тарих соҳасидаги исътедоди мазкур асаридан ҳам маълум. У туркий эски ўзбек тилини мукаммал билиши билан фахрланган. Ниҳоятда назокатли ва нозик таъбга молик бўлган Жаҳонгир айниқса тасвирий санъат билан қизиққан. Бухоролик Абулҳасан ва Уста Мансур унинг тарбияси ва ҳомийлиги туфайли тасвирий санъатда камолот поғоналарига қўтарилганлар. Абулҳасан мўйкаламига мансуб бўлган асарлардан Жаҳонгир ва Шоҳ Жаҳоннинг суратлари бизгача етиб келган. Жаҳонгир ўз саройига олимлар, шоирлар, рассомлар, мусиқачилар ва турли касб-ҳунар эгаларидан етук кишиларни йиғиб, уларга ҳомийлик қиларди. Саройда ғазалхонлик анжуманлари бўлиб турар, Жаҳонгирнинг ўзи ҳам шеър айтарди.

Бобурийлардан тўртинчи подшо Шоҳ Жаҳон форс тилида равон гапирар, турк ва ҳинд тилларини ҳам яхши билар эди. У қиличбозлик, ов қилиш, шеърят, мусика ва нафис санъатга жуда қизиққан.

Бобурий маликалардан Шоҳ Жаҳоннинг қизи Жаҳонаро Бегим (1614–1681) машҳур шоирлардан эди. Онаси мумтоз Маҳал-бегим вафот этганда у 17 ёшда бўлган. Ҳусн-латофатда, ақл-идрокда ва илму одобда беназир бўлган. Жаҳонаро бегим салтанат ишларини бошқариш, ички ва ташқи сиёсат ҳамда дипломатия масалаларида отасига ўзининг оқилона маслаҳатлари билан ёрдамлашган, меъморлик, ободонлаштириш ишларига раҳнамолик қилган. Аграда қурилган жомеъ масжидининг тарҳини Жаҳоноро Бегим чизган. Шунингдек, Деҳли, Сурат, Амбола, Беҳал ва Панипат шаҳарларида қарвонсаройлар қурдирган. Лоҳўрда катта боғ, Кашмирда “Пари маҳал” (“Парилар саройи”)ни бунёд эттирган. Шоҳжаҳонободда Алимардонхон ариқ қаздириб, нақшинкор ҳовуз қурдирган. Жаҳоноро бегим ғазаллар битган, илм-фанга бағишланган “Рисолайи Соҳибия” (“Дўстлик ҳақида рисола”) номли асар ёзган.

Шоҳ Жаҳон даврида ҳам маърифат, илм-фан, адабиёт ва санъат ривожига катта эътибор берилган. Йирик шоир ва олимлардан Абдул Ҳамид Лоҳўрий “Подшоҳнома”, Амин Қазвиний “Подшоҳнома”, Иноятхон “Шоҳ Жаҳоннома”, Муҳаммад Солиҳ “Амалий Солиҳ” асарларини ёзишган. Уларда бобурийлар салтанати тарихи батафсил ёритилган.

Шоҳ Жаҳон Деҳлининг марказида Ҳиндистондаги энг катта ва салобатли жомеъ масжидини, Агра шаҳрида эса қизи Жаҳонаро шарафига катта жомеъ масжидини қурдиради. Деҳлида қизлари Жаҳонаро ва Равшанаро шарафига макбаралар бино этилган. Кашмирда ниҳоятда гўзал Шалимар ва Нишот номли боғлар барпо қилинган.

Шоҳ Жаҳоннинг тўнғич ўғли Доро Шукуҳ бобурийлар салтанатидаги истеъдодли олим ва катта маърифатпарвар шахс эди. Бобурийлар хонадони у билан фахрланарди. У араб, форс, санскрит тилларини яхши билган ва шеърлар ёзган. Ҳиндшунос тарихчи олим Илёс Ҳошимов таъкидлаганидек, Доро Шукуҳ

Ҳинд халқининг қомусий китобларини, тасаввуф фалсафасига оид бир қанча китобларни форс тилига таржима қилган¹.

Авраңгзеб даврида олимлардан Тафихон “Мутаҳаб ул-лубоб” асарини ёзиб тугатади. Мирзо Муҳаммад Козим “Олам-гирнома”, Муҳаммад Соқий “Маосири Оламгирий”, Сужан Рай Хатри “Хулосот ул-таворих”, Бҳемсен “Нушкаи дилкушо”, Ишвар Дас “Фатухоти Оламгирий” асарларини ёзганлар. Уларда Авраңгзеб даври билан бирга бобурийлар салтанати тарихига оид қизиқарли маълумотлар берилган.

Авраңгзебнинг кизи Зебуннисо бегим забардаст шоира, етук олима, моҳир танбурчи, созанда ва гўзал хаттот эди. Араб ва форс тилларининг сарфу наҳвини (морфология ва синтаксис), фикҳ (қонуншунослик), мантиқ, фалсафа, тарих фанларини пухта ўзлаштирган. У настаълиқ, насҳ ва шикаста хатларини зўр маҳорат билан ёзган. Шу боис, Қуръони қаримни бир неча мартаба ҳуснихатда қўчирган ва ёддан қироат билан ўқиган.

Зебуннисо бегим чиройли шеърӣ девон тузган. Тасаввуф фалсафасига оид “Мунис ул-арвоҳ” номли асар ҳам ёзган. Тафсир соҳасида “Зеб ат-тафосир” (“Гўзал тафсирлар”)ни яратди, илоҳиётга оид “Зеб ан-нашоат” номли асар ёзиб, уни ўз устозига бағишлайди. Шунингдек, Ҳиндистон мусулмонлари орасида дастуруламал бўлиб қолган “Фатвойи Оламгирий” (“Шариат қонунлари”) мажмуаси асарини форс тилига таржима қилдиради. Зебуннисо ўз замонасининг олимлари, шоирлари ва санъат аҳлларига ғамхўрлик ва ҳомийлик қилган, илм ва фаннинг ривожига муносиб ҳисса қўшган.

Адабиёт саройдан ташқарида ҳам, кенг халқ ўртасида турли жанрларда тараққий этди. Айниқса, бҳакти поэзияси катта эътибор қозонди. Бҳакти шоирлари ичида Тулси Даснинг (1532–1623) “Рамаяна” асари Ҳинди тилининг ҳар хил лаҳжаларида яратилди. XVI асрнинг иккинчи ярмида Ражастонда яшаб ўтган Сур Дас, маҳараштралик шоира Мирабаи Эканатх, ассамлик Шанкарадева ўрта аср Ҳинд адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшдилар. Бенгалиялик Мункудорама Чокроборти ўша давр Бен-

¹ Тошимов М. Ҳиндистонда бобурийлар сулоласи салтанати. – Т.: Ўқитувчи, 1996. –Б. 94.

галия ҳаёти ҳақида “Чандимангал” (“Маъбуда Чанди томонидан ҳадя қилинган”) номли реалистик ҳикоя ёзди. XVII асрда бхакти ғоялари маратхлар ва сикхлар шеъриятида ҳам ривож топди.

Ўрта аср Ҳиндистон адабиётида урду тилида ижод этган шоирлар ҳам кўзга ташланади. Форсийзабон шоирларнинг ичида эса энг машҳурлари Файзий ва Бедил (1644–1721) эдилар.

Мирзо Абдулқодир Бедил Бенгалиянинг Азимобод шаҳрида ҳарбий хизматчи оиласида дунёга келди. Унинг ота-боболари Шаҳрисабз ўзбекларидан эдилар. Бедилнинг ҳаёти Ҳиндистонда бобурийлар империяси инкирозга юз тутган даврга тўғри келди. У ўзининг 77 йиллик ҳаётида 14 подшони кўрди. Шулардан 9 таси шоир умрининг охириги йилларида ҳукмронлик қилганлар.

Шунинг ўзи ҳам мамлакатда ўзаро низоларининг қай даражада кучайганлигини кўрсатади. Шоир ўз даврига бефарқ қарамади, ҳиндлар ва мусулмонларни мамлакатдаги барча халқларни бирлаштиришга чақирди.

Бедил ўз шеърларида ижод эркинлиги, инсон тафаккурининг ҳурлиги ғоясини илгари суради. Шоирнинг асарлари инсонпарварлик, адолатпарварлик, эзгулик туйғулари билан суғорилган. У кўп миллатли мамлакат Ҳиндистон халқларининг бирлашишини орзу қилди, диний айирмачиликни рад этиб, ҳаммани бир инсон наслидан деб ҳисоблади. Ўз шеърларида тарбия, одоб тўғрисидаги қарашларини кенг баён этди, жамиятдаги жабрзулм, адолатсизлик каби иллатларни қоралади.

Бедил ўз асарларида фалсафа, тарих, тиббиёт, адабиёт ва илоҳиётнинг хилма-хил масалаларига тўхталган. “Нуқот” рисоласи борлик, материя, заррачалар, жонли мавжудот ва нарсалар табиати ҳақида, наботот олами тўғрисида сўзлайди. Борлик, йўқлик, фано, бақо сингари фалсафий масалалар ҳақида фикр билдиради. “Комде ва Мудан” достонида дўстлик, муҳаббат, вафодорлик, адолат, илм-маърифат ғояларини акс эттирган. Асарларининг кўпчилиги 16 жилдли “Куллийёт”ига жамланган.

Бобурийлар тарихи ва маданиятини ўрганишда ўша давр сарой тарихчилари Абдулқодир Бадуний, Абулфазл Алломий, Феришта, Абдулҳамид Лоҳўрий, Низомиддин Херавий, Муҳаммад Ҳайдар, Рашид Надви, Хондамир, Жавҳар, Муҳаммад Соқий ва бошқаларнинг асарлари муҳим қўлланмадир.

Бобурийлар даврида Ҳиндистонда бир канча ажойиб тарихий асарлар ёзилган. Ҳожа Низомиддин Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Хиравийнинг “Табоқати Акбаршоҳий” рисоласи ана шулар жумласидандир. Асар Акбаршоҳнинг 38 йиллик ҳукмронлик даврини қамраб олади.

Сунжон Рай Муншийнинг “Хулосат ат-таворих” асари (1695) Аврангзеб Оламгир давригача Ҳиндистонда бўлиб ўтган тарихий воқеалар ҳақида ҳикоя қилади. Муҳаммад Қосим Ҳиндшоҳнинг “Тарихи фаришта” асари Ҳиндистон тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлиб, “Гулшани Иброҳимий” номи билан ҳам аталган. Абдул Қодир ибн Маликшоҳ Бадавонийнинг (1615) “Мунтахаб ат-таворих”, Абул Фазл Муборак Алломийнинг “Акбарнома” ёки “Тарихи Акбаршоҳий” (“Оини Акбар”), Мирза Салим Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгирнинг “Жаҳонгирнома”, Муҳаммад Шарифнинг “Иқболномаи Жаҳонгирий”, Абдулҳамид Лоҳўрийнинг “Подшоҳнома”, Сайид Жамол ибн Миржалолиддин Ҳусайннинг “Тархоннома” каби асарлари Ҳиндистоннинг ўрта асрлар тарихига оид муҳим тарихий ҳужжат ҳисобланади.

Ўрта аср Ҳиндистонида аниқ фанлар соҳасида ҳам катта муваффақиятларга эришилди.

Астрономия соҳасини олсак, унда энг асосий ютуқ янги астрономик асбоб-ускуналарнинг ихтиро қилинишидир.

Ўрта аср фалакиёт илмининг энг олий нуқтаси Савай Жой Сингҳнинг (XVIII аср) “Зижи-жадиди Муҳаммад Шоҳий” номли монументал асари бўлди. Бу олим ўрта асрнинг буюк фалакиётчиси Улуғбек мактабининг давомчиси эди. Жай Сингх Улуғбекдан тахминан 80 йил кейин дунёга келган бўлса ҳам, уни ўзининг устози деб билган.

Жай Сингхнинг бу асари ислом мамлакатлари маданиятининг ҳинд жамиятига таъсирини ўзида акс эттирган ва янги даврни бошлаб берган. Унинг “Зижи жадид Муҳаммад Шоҳи” асари ислом маданияти ҳукм сурган ҳудудларда ёзилган зижларнинг давомидир.

Шуни таъкидлаш керакки, Осиё ва Африканинг турли жойларидан Ҳиндистонга келган илм-фан ва Ҳунармандчилик вакиллари қўлга киритган ютуқлар ҳам ҳинд маданиятига катта

таъсир кўрсатди. Бундай таъсир натижасида тўкимачилик, зардўзлик, металлургия, шишасозлик, кулолчилик каби соҳаларнинг сифати ва миқёси анча ўсди. Турли хил механик асбоб-ускуналарнинг ишлаб чиқарилганлиги Ҳиндистонда техника соҳасида ҳам мутахассислар мавжуд бўлганлигидан далолат беради.

Меъморчилик. Ҳумоюн машҳур обидалар бунёд этмаган бўлса-да, унинг ўзига атаб қурдирган макбараси ниҳоятда машҳурдир. Деҳлида жойлашган бу макбара Ҳиндистонда бобурийлар қурдирган биринчи катта ёдгорлик бўлиб, у чорбоғ усулида бунёд этилган. Машҳур макбарани Ҳумоюннинг вафотидан 9 йил кейин унинг Ҳожи Бегим номи билан танилган асли Бека Бегим исмли хотини қурдирган.

Салкам ярим аср ҳукмронлик қилган Акбаршоҳнинг куч-қудрати ва салоҳияти у қурдирган обидаларда тўла намоён бўлган. Агра, Лохўр ва Оллоҳободдаги қалъалар ҳамда Фатхпур Секрий шаҳри шундай обидалар жумласидандир. Оллоҳобод қалъаси мазкур учта қалъа ичида энг маҳобатлисидир. Айтишларича, Акбар шу қалъани кўпроқ ёқтирган экан. Акбаршоҳ бунёд қилган меъморчилик обидалари ичида энг сараси, шубҳасиз, Фатхпур Секрий шаҳридир. Бу шаҳар Аградан ғарб томонда 38 км масофада жойлашган. Фатхпур Секрий Акбарнинг ўғил қўришини башорат қилган авлиё Салим Чештий шарафига қурилган. Бутун бошли бу шаҳар ақлбовар қилмас даражада тез, атиги 4 йилда қуриб битказилган. Аммо Фатхпур Секрийга сув чиқариш жуда кийин бўлганлиги сабабли пойтахт бу ерда узоқ турмайди, бир неча йилдан сўнг сарой аҳли бу шаҳарни тарк этади. Агра шаҳрининг яқинида яна бир маҳобатли обида қад кўтариб туради. Бу Искандардаги Акбаршоҳ макбарасидир. Макбара қурилиши 20 йил давом этиб, 1613 йилда унинг ўғли Жаҳонгир томонидан ниҳоясига етказилади. Бошқа машҳур мусулмон макбараларидан фарқли ўлароқ, мазкур беш ошёналик иншоотда Ҳинду, мусулмон, буддавий ва, Ҳаттоки, христиан меъморчилиги услублари уйғунлашиб кетган.

Жаҳонгир даврида бунёд этилган энг катта иншоотлардан Итмодуддавла макбараси эътиборга сазовор. Оқ мрамрдан тикланган макбара деворлари чиройли нақшлар билан безатилган бўлиб, ложувард, ёқут, яшма, зумрад ва биллур каби

қимматбаҳо тошлардан фойдаланилган. Мақбара “Итодуддавла”, яъни бош хазинабон унвони билан машҳур Ақобир Мирзо Ғиёсбек шарафига барпо этилган. У Жаҳонгирнинг кайнотаси бўлган. Мирзонинг ҳуснда тенгсиз Нур Жаҳон суюкли хотини бўлиб, “Итмодудавла” мақбараси унинг лойиҳаси асосида вужудга келган.

Шоҳ Жаҳон 1638 йилда салтанат пойтахтини Аградан Деҳлига кўчириб, Шоҳжаҳонобод (ҳозирги Эски Деҳли ҳудуди) шаҳрига асос солди. Шоҳ Жаҳон оламга донғи кетган “Товус тахт”ини ясаттирди, лекин уни 1739 йилда Деҳлига бостириб кирган Эрон шоҳи Нодиршоҳ олиб кетган. “Товус тахт” 1628 йилда Шоҳ Жаҳоннинг салтанат тахтига ўтириш шарафига ясалган бўлиб, уни ясашга 7 йил вақт, 7 млн. рупия сарф бўлган экан.

Шоҳ Жаҳон давридаги ўлмас санъат ва меъморчилик обидалари жумласиги Деҳлидаги “Лаъл қалъа”, унинг рўпарасидаги Масжиди жомеъ мақбараси ҳам қиради. Лаъл қалъанинг деворлари қизил тошлардан терилган. Унинг ичида жуда кўп хоналар бўлиб, улар подшоҳга, унинг аёлларига, аъёнларига, аскарларига мўлжалланган. Масжид эса бинокорликнинг ажойиб обидаси ҳисобланади. У энг тоза, соф мрамардан қурилган бўлиб, беҳисоб устунлари ва деворлари ниҳоятда мураккаб нақшлар билан безатилган. Масжиди жомеъ Шоҳ Жаҳон томонидан қурилган бўлиб, Ҳиндистонда энг катта масжид ҳисобланади.

Дунёдаги етти мўъжизанинг бири бўлмиш Тож Маҳал – Мумтоз Маҳал васиятини яхши қилган эмас, балки эрнинг хотинига чексиз муҳаббати, садокати рамзидир. Шунинг учун ҳам уни “Севги достони”, “Муҳаббат ва мусибат кошонаси” “Оқ мрамар достони” каби номлар билан таърифлайдилар. Дарҳақиқат, қарийб йигирма йил давомида 22 минг ишчи бўлган бу муаззам мақбара учун Шоҳ Жаҳон умрининг катта бир қисмини, бутун дунёсини бағишлади. Мақбара тархнини яратишда Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Ўрта Осиё, Арабистон, айрим Европа давлатларининг меъморлари, уста-ҳунармандлари, рассомлари узоқ бош қотиришади. Дид-фаросати юксак, санъатни назик ҳис этувчи Шоҳ Жаҳон тарихларни синчиклаб ўрганиб, шулардан ўзига манзур бўлганини танлайди. Тож Маҳал учун дунёнинг кўплаб мамлакатларидан энг қимматбаҳо қурилиш ва безак ашё-

лари топиб келтирилган. Зумрадни олис Россиядан, ҳақиқни Бағдоддан, гранитни Нилдан, ёқутни Бадахшондан, ферузани Тибетдан, садафни Шри Ланкадан, марваридни Ҳинд океанидан олиб келишган. Тож Маҳалнинг дастлаб кўзга ташланадиган хусусияти унинг дунёдаги бирон-бир обида бўйлаша олмайдиган салобати, виқори эди. У узоқдан тинч уммонда сезилар-сезилмас чайқалиб турган улкан кемага ўхшаб кўринади. Тож Маҳал ёруғ кунда ҳам, тунда ҳам ўзига хос тусга кириб товланади. Шунинг учун бу ажойиб тарихий, бадий санъат асарини кундуз куни ҳам, кечки ойда ҳам томоша қилиш мароқлидир. Ҳинд тадқиқотчиси Б. Луния “Тож Маҳал Бобурийлар санъатининг гўзал гулдастаси, дунёда эр-хотин муҳаббати, аҳиллиги ва садокати шаънига бунёд этилган энг гўзал, энг мумтоз обидадир”¹ деб ёзган.

Тож Маҳал ғоят мукаммал ва гўзал ишланган санъат асарининг олий намунасидир. Макбара одатдаги мусулмон анъаналарига кўра икки қаватли қилиб қурилган. Биринчи, асосий қаватда саккиз бурчакли катта ва кенг хонади шоҳ ва маликанинг сағаналари ёнма-ён қўйилган. Шоҳ Жаҳон сағана тошининг ёнларига эса нилуфар гуллар, лола тасвирлари ўйиб ишланган, уларга зумрад, ёқут каби қимматбаҳо тошлар қадалган. Хона деворларига айланасига турли гуллар тасвири ишланган. Гуллар тагида эса мармар ичида яна бир қаватда ана шундай тасвир чиройли – гуллар намоён. Таниқли Ҳинд ёзувчиси Кришна Чандр: “Тож Маҳалдай гўзал мўъжизани табиатнинг ўзи яратармикин? Гўё бутун Ҳиндистон халқининг меҳр муҳаббати мужассам бўлгану, ялтироқ оқ мармардан либос кийиб, мана шу заминда қад кўтарган. Назаримда, Тож Маҳал бунёдга келгандан кейингина ер юзининг ҳусни мукаммаллик касб этган” деб таъриф беради.

Тож Маҳални буюк Ҳинд адиби Рабиндранат Тагор “Муҳаббат кўзларидан томган бир катра ёш бўлиб, тушган еридан қотиб қолган” деган бўлса, бошқалар мармарларда жо бўлган орзу деб таърифлаган. Агра шаҳри аҳолиси эса ўзларининг бу гўзал обидаларини “Тошдаги гавҳар” дея улуғлайди.

¹ Луния Б.Л. История индийской культуры. – М., 1960. –С. 407.

Аврангзебнинг ўғли Аъзам томонидан онаси Робия Дурро-ний бегим хотирасига Аврангободда бунёд этилган макбарани Ҳиндистонда “Иккинчи Тож Маҳал” дейишади. Такикатан ҳам бу муаззам ва муҳташам обиданинг ташқи шакли-шамойили Тож Маҳалдан кўчирилган нусхадек. Бу иншоот ўғилнинг онага бўлган садоқати, меҳр-муҳаббати, фарзандлик бурчининг мукаммал ифодасидир.

“Тож Маҳал” киссаси китобининг муаллифлари Ж. Лешко, М. Жозеф, С. Маркет “1526 йилдан то 1707 йилгача (Бобурдан Баҳодиршоҳ I гача) буюк сулоланинг тождорлари фақат бунёд-корлик билан машғул бўлдилар”¹ деб таъкидлайдилар.

Инглиз олими Вальдеман Хансен: “Ҳиндистон ва унинг 8 минг йиллик тарихи бамисоли бир товус бўлса, бобурийлар сулоласининг ўша кўп минг йиллик тарихдаги 332 йиллик даври ана шу товуснинг гултожидир”², - деб ёзади.

Ҳиндистонга кириб келган мусулмонлар бу ўлкага ўзлари билан ислом дини, маданияти, илм-фани, адабиёти ва санъатини ҳам олиб келдилар. Бу маданият, санъат ва илм-фан Ҳиндистондаги қадимий бой маданият билан уйғунлашиб, мамлакатнинг, халқ онгининг тараққий этишида муҳим роль ўйнади.

Ўрта асрларда Ҳиндистон ва Марказий Осиё муносабатлари

Дунёда Ўзбекистон ва Ҳиндистон каби тарихан узвий боғланган ва ўтмишда маданий, сиёсий ва иқтисодий алоқаларни маҳкам тутган давлатлар топилмаса керак. Ҳиндистоннинг марказий Осиё билан боғлаб турган Буюк Ипак Йўли ўрта асрларда Ҳиндистонга ўзбек санъати, меъморчилигининг таъсири, Ўрта осийлик буюк мутафаккирларнинг меросига кўшни Ҳинд халқи онгига сингдирилиши буларнинг барчаси мамлакатлар ўртасидаги алоқалар ривожига вақт синовидан ўтган.

¹ Қаранг: Қамчибек Кенжа. Ҳинд сариға. –Т., 2002. –Б.203.

² Қаранг: Қамчибек Кенжа. Ҳинд сариға. – Т., 2000. –Б.203.

Ҳиндистон ва Марказий Осиё халқлари асрлар давомида бир-бирлари билан иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаларни йўлга қўйдилар. Бунинг асосий боиси Марказий Осиёнинг жуда қулай жўғрофий мавқега эга бўлиши алоҳида аҳамият касб этади. Ўрта Осиё орқали Шарқ билан Ғарб ўртасидаги савдо-сотиқ, жумладан, Марказий Осиё билан Ҳиндистон ўртасида савдо алоқалари кенг қўламда ривож топди.

Ҳиндистон ярим ороли ва Ўрта Осиёнинг бепоеён ҳудуди қадимги маданият марказларидан бўлган. Қўп асрлар давомида бу минтақаларнинг халқларини маънавий яқинлик, маданий, сиёсий, савдо-сотиқ алоқалари бирлаштириб турар эди. Қадимшунос олимлар томонидан топилиб, ўрганилган маълумотлар Ўрта Осиё ва Ҳиндистон халқлари ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорлик илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалганлигидан дарак беради.

Милоддан илгариги IV асрдаёқ Ўрта Осиё билан Ҳиндистон ўртасида бевосита савдо алоқалари ўрнатилган эди. Милодий I–III асрда Ҳиндистоннинг шимолий ўлкалари Ўрта Осиё вилоятлари билан биргаликда яхлит Кушон давлатини ташкил этди. Кушон подшолиги даври учун бу подшоликка қирувчи халқлар бадий маданиятининг юксак даражада ўсганлиги характерлидир. Ўша даврдан бизгача қўпгина меъморчилик ва ҳайкалтарошлик ёдгорликлари етиб келиб, улар гандҳара санъати номини олди. Гандҳара санъатининг ташкил топишида Шимолий Ҳиндистон ва Ўрта Осиё халқларига хос бадий анъаналар ҳал қилувчи роль ўйнади. Бу санъат одатда Эллин санъатининг сўнгги Ўрта Осиё–Ҳиндистон варианты, юнон классик шакллари билан маҳаллий услубларнинг синтези натижаси деб таърифланади. Ўрта Осиё санъати ҳинд санъатига катта таъсир кўрсатди. Бу санъат учун хос нарса шундаки, бунда маҳаллий ҳинд шакллари ва услублари Ўрта Осиё меъморчилигига мос мавзу-оҳанглар билан боғланиб кетади. Ҳинд меъморчилиги равоқ, гумбаз, геометрик нақшлар билан бойиди. Минорали мачитлар, гумбазли макбаралар пайдо бўлди. Деҳли янги ҳинд-мусулмон меъморчилигининг маркази бўлиб қолди.

XII–XIII асрларда бунёд этилган Қутб Минор, Қувватул ислом мачити ва шунга ўхшаш иншоотлар ўша давр ёдгорликлари

ридандир. Ўрта асрларда Ҳиндистонда раvнак топган аксар касб-ҳунарларнинг (гул тикиш, кашта тикиш, гилам тўкиш, ёғочга ўйиб нақш солиш) у ерда расм бўлишига ўз даврида Ўрта осиелик ажойиб ҳунараманд усталар сабабчи бўлганлар.

Бобурийлар даврининг дастлабки меъморчилик ва тасвирий санъат намуналарида темурийлар сулоласи ҳукмронлик қилган давр санъати хос анъаналарни қўриш мумкин.

Ҳиндистонда мавжуд бўлган Жантар-Мантар расадхонаси ҳам Самарқанддаги Улуғбек расадхонаси асосида қурилган деб айтиш мумкин. Чунки уларнинг ўхшаш томонлари жуда қўп.

XVI аср II ярмида Ўрта Осие ва Ҳиндистонда нисбатан кучли марказлашган давлатлар вужудга келди. Бобурий Акбаршоҳ (1556–1605) тахтга чиқиши билан деярли бир вақтда Бухородаги ҳокимият шайбонийлар сулоласининг сўнгги ҳукмдори Абдуллахон (1557–1598) қўлига ўтди.

Акбаршоҳ даврида Бобурийлар империяси шимолда Тибет чегараларидан тортиб, жанубда Тодавари дарёси, ғарбда Гужо-ратдан то шарқда Бенгал қўрғазигача ёйилди.

Абдуллахон подшолиги вақтида Бухоро хонлиги ҳам катта ҳудудни – Мовароуннаҳр, Дашти Қипчоқ ва Хуросонгача бўлган ерларни бирлаштириб, ҳарбий-сиёсий жиҳатдан кучли давлатга айланди.

XVIII асрнинг бошларигача бу улкан давлат социал-иқтисодий ва маданий соҳаларда тараққий этди, унда илм-фан, санъат ва адабиёт кенг ривож топди. Бу мамлакатда ва унинг пойтахти Бухорода ички савдо ҳам, чет давлатлар билан савдо-сотик муносабатлари ҳам кенгайди. Хусусан, қўшни Ҳиндистон билан савдо алоқалари яхши йўлга қўйилди.

Ўша даврда Ўрта Осие билан Ҳиндистон ўртасидаги савдо йўли Кобул ва Қандаҳор орқали ўтар эди. Бобурнинг ёзишича «Ҳиндистон билан Хуросон орасида ҳушки йўлдин икки бандардур. Бири Кобул, яна бири Қандаҳор. Кошғар ва Фарғона, Туркистон ва Самарқанд, Бухоро ва Балх, Ҳисор ва Бадахшондан карвон Кобулга келур. Хуросондан карвон Қандаҳорга келур. Ҳиндистон билан Хуросонда восита бу вилоятдир. Бисёр яхши савдохонадир. Нар йили етти-саккиз-ўн минг от Кобулга келур. Қуйи Ҳиндистондин ўн-ўн беш-йигирма минг уйлик, карвон Кобулга келур. Ҳиндистондин канд, набот, шакар, эконо-

қир келтирурлар... Хуросон, Ироқ, Рум, Чин матойи Кобулда топилур»¹.

Кобулнинг Ўрта Осиё–Ҳиндистон ўртасида катта аҳамият касб этганлигига сабаб икки мамлакатга яқинлигидир. Кобулда Ўрта Осиё билан Ҳиндистон ўртасида алмашинадиган моллар тури хилма-хил бўлган. Айнан шу йўл орқали Ҳиндистондан турли хил зираворлар, дори-дармонларни олиб келишган. Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга эса ҳар хил навли меваларни олиб ўтишган.

XVI аср бошида Ғарбий Ҳиндистоннинг бир қанча портлари португаллар қўлига ўтиши туфайли бобурийлар империяси денгиз савдосидан маҳрум бўлдилар. Натижада Кобул ва Қандаҳор қарвон йўлини Ҳиндистон ташқи савдоси учун аҳамияти янада ошди. XVI асрдаёқ мазкур савдо йўллари орқали ҳар йили 14 минг юк ортилган туялар ўтарди. Ҳолбуки илгари юк ортилган туялар сони 3 мингдан ошмас эди. Шоҳ Акбар даврида (1556–1605) яшаган Ҳинд тарихчиси ва давлат арбоби Абулфазли «Оини Акбар» асарида айтилишича Турон, яъни Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга келтирилган мевалар қаторида тарвуз, олма, беҳи, нок, анор, олхўри, майиз, узум, бодом, pista бўлган.

XVI аср иккинчи ярмида Ўрта Осиёга сафар қилган инглиз сайёҳи Женкинсон Бухорони Ҳиндистон билан савдо алоқалари ҳақида гапириб, жумладан шундай ёзганди: «Бухоро шаҳрида қўшни мамлакатлар: Ҳиндистон, Эрон, Балх, Россия ва бошқа ўлкалардан катта қарвонлар билан келган савдогарларнинг йиғини ўтарди... Мазкур мамлакатлардан келтириладиган асосий моллар қуйидагилардан иборат эди: бухороликлар бошта ўрайдиган нафис оқ матолар ва кийимлик учун оқ газмоллар, Бухородан эса Ҳиндлар ипак газлама, хом тери, қўллар ва отлар келтирарди»². Бухорога келтириб сотиладиган моллар ичида айниқса кашмир шойиси машҳур эди. Улар икки хил навли бўларди. Биринчиси, маҳамий жундан ишланиб, жуда нозик ва

¹ Бобур З.М. Бобурнома. 1-қисм (нашрга тайёрчилар Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев). – Т., 1948. –С. 153.

² Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию в 1558-1560 годах. –С.156. См. Английские путешествие в Москве XVII в... –М., 1937. –С. 184-185.

майин, иккинчиси эса ёввойи эчкиларнинг юнгидан тайёрланган ва олдиндан қимматроқ бўлиб, ниҳоятда юмшоқ ва нафис бўларди. Кўпчилик яхши билган тотли ва мазали Самарқанд нони бошқа ҳеч бир жойда етилиб пishмаганидек кашмир шойисини Ҳиндистоннинг бошқа ўлкаларида тайёрлаш мумкин эмасди. Ҳар йили кўплаб Ҳинд қарвонлари Кашмирдан Мовароуннаҳр ўлкасига, Бухоро томонга йўл олиб, қайтишда эса улар мушк, равоч, кўзни даволайдиган ўсимлик илдизини олиб келардилар.

Ҳиндистонда 12 йил яшаб, 9 йил бобурийлардан Аврангзеб (1618–1707) саройида табиблик қилган француз сайёҳи Франсуа Бернье (1625–1688) ўзининг «Буюк Мўғул давлатидаги сўнгги сиёсий тўнтаришлар тарихи» номли ноёб асарида қайд этишича, Деҳлида катта мевафурушлик бозори бўлган ва унда Эрон, Балх, Бухоро ва Самарқанддан қуруқ мевалар келтирилган. Бунда данак мағзи, pista, ёнғоқ, майиз, олхўри, туршак харид қилишарди. Киш палласида бу бозорда мазкур мамлакатлардан пахтага ўраб олиб келинган хилма-хил узумлар, шунингдек нок, олма, ширин қовунлар сотилган¹. Деҳли дўконларида чиройли, нозик, нафис матолар, тилла ва қумуш иплар билан тикилган ипак газламалар, тилла каштали саллалар, қимхоб-зарбоф парчалар ва бошқа қимматбаҳо буюмлар билан савдо қилишган.

Балх ва Самарқанд хонлари Аврангзеб Ҳузурига ўз элчиларини юборганда шаҳзода Аврангзеб (ўз отаси Шоҳ Жаҳон ўрнига тахтга чиқиши арафасида) уларни катта ҳурмат ва эҳтиром билан кутиб олади. Аврангзеб ҳар бир элчига сарупо-қимхоб қамзул, салла, белбоғ совға қилади. Шунингдек, у элчиларга ложуварддан ишланган сархил қутичаларни, бир нечта узун юнгли туяларни, чиройли отларни, Мовароуннаҳрдан келтирилиб, бир неча туяларга ортилган хўл мевалар, жумладан нок, олма, узум, қовун, шунингдек қуруқ мевалар, Бухоро олхўриси, ўрик, қишмиш, майиз совға қилади. Элчилар 4 ойдан сўнг ватанларига қайтганларида Ҳиндистон подшоҳи уларнинг ҳар бирига 8 минг рупия ҳамда ўз хонларига топшириш учун қимматбаҳо парчалар, газмоллар, тилла ва қумуш иплардан ти-

¹ Бернье Ф. История последних политических переворотов в государстве Великого Могола. Пер. с. фр. – М.Л., 1936. –С. 220.

килган чиройли гиламлар, қимматбаҳо тошлар қадалган хан-жарларни ҳада қилади¹.

Бухоро билан Ҳиндистон ўртасида доимий савдо-сотиқ шу ишга мутасадди бўлган махсус савдогарлар орқали ҳам амалга оширилган ва бундай шахсларга жуда катта ҳуқуқ берилган. Чунончи, Ҳиндистон подшоҳи томонидан бухоролик савдогар Охунд Хўжа Аваз ва унинг шерикларига берилган ёрлиқда Шоҳ Жаҳон мазкур савдогарларга ўз муруввати ва марҳаматини кўрсатади ва ҳеч кимса уни Ҳиндистонга келганида ва кетганида унга жабр-ситам кўрсатмайди ва бирор важдан уларни ушлаб қолмайди деб айтилганди².

Ҳиндистондан Бухорога хилма-хил буюмлар билан би қаторда чой, шакар, дори-дармонлар, гул солинган газламалар, шойи рўмол, доқа, атторлик моллари, парча, духоба, тилла толали кўйлақлар, чодирлар, тилла нақшли ханжарлар, қиличу қалқонлар, пул, марварид, қимматбаҳо тошлар, тилла ва кумуш ёмбилар, тилла безаклар келтирилиб сотилган. Бу моллар орасида чой энг асосий ўринни эгалларди. Чой билан савдо қилиш Ҳиндлар учун ниҳоятда фойдали ва улар ҳақиқаттан ҳам Бухорода чой савдосини монополия қилиб олган эдилар.

Бухородан Ҳиндистонга от, туя, ов қушлари (лочин, бургут), ипак буюмлар, сувсар ва қундуздан тайёрланган пўстинлар, эчки тивити, чарм, хом тери, чинни идишлар, қуруқ ва хўл мева ҳамда бошқа моллар келтирилган.

Ҳинд савдогарлари учун Бухоро нафақат Ҳинд ҳунармандчилиқ буюмларини сотадиган бозор, балки судхўрлик ишлари натижасида қўлга киритилган сармоя қўйиладиган жой ҳам ҳисобланган. Шунинг учун ҳам Ҳинд жамоалари Ҳиндистон–Ўрта Осиё иқтисодий муносабатларини ривожлантириш мақсадида Кобул билан бир қаторда Бухорода ҳам маскан қурган эдилар. Ҳиндларнинг Бухородаги тадбиркорлик фао-

¹ Там же, с. 129-130.

² Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. – Л., 1932. –С. 138-139.

лияти Бухоро амири хазинасига катта даромад келтиришини ўз вақтида тарихчилар қайд этиб ўтган эдилар¹.

Бухоро хонлиги билан Ҳиндистон ўртасидаги карвон йўлини ривож топиши билан Бухоро шаҳрида алоҳида Ҳинд маҳаллалари ҳам бунёд бўлган. Жумладан, тарихчи Муҳаммад Юсуфнинг ёзишича, Бухорода Ҳиндларнинг маҳалла оқсоқоли ҳам мавжуд бўлган². Бу ердаги Ҳиндлар савдо-сотиқ фаолияти билан ҳам шуғулланганлар.

Бухородаги Оламхона карвонсаройида асосан Ҳиндистоннинг Шикарпур шаҳридан келган Ҳиндлар жойлашарди.

Манбаларнинг далолат беришича, XVI–XVIII асрларда Бухоро хонлиги билан Бобурийлар империяси ўртасида кенг миқёсда «хон» ёки «шоҳ» савдоси деб ном олган имтиёзли савдо-сотиқ ҳам мавжуд бўлиб, уни иккала томон ҳукмрон доиралари ўзларининг ишончли кишилари томонидан амалга оширганлар. Бу имтиёзли савдога пошлина ёки солиқ солинмаган. Хон ёки шоҳга мансуб икки томоннинг махсус соқчилари томонидан муҳофаза қилинади.

Ҳиндистондан кимматбаҳо тошлар, марварид, чой, индиго, дока, ипак матолар, заргарлик буюмлари, бўёқ, атторлик моллари ва Ҳ.к. олиб келинар эди.

Ўрта Осиёдан эса ипакдан тикилган моллар, мовут, чит, гиламлар, мўйна жўнатилар эди. Жамму ва Кашмирдаги каштачилик, гилам тўкиш, ёғоч ўймакорлиги, газмол ишлаб чиқариш Самарқанд, Қўқон ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларидан келган Ҳунарамандлар таъсирида ривожланган.

Савдо алоқаларининг кенгайиб бориши натижасида савдогарлар Ҳиндистондан кўпроқ Самарқанд, Бухоро, Андижон, Наманган ва бошқа шаҳарларга кела бошлаганлар. Бу шаҳарларда Ҳиндлар маҳаллалари ташкил топди. Улар ўз дўконларига эга бўлганлар ва бу ерларга келиб ойлаб, йиллаб қолиб кетганлар. Уларнинг турадиган маҳаллаларини ўзлари сайлаган оқсоқоллар бошқариб туришган. XIX аср бошида Бухорода Шикаранпурдан

¹ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию в 1558-1560 годах. –С.156. См. Английские путешествие в Москве XVII в... –М., 1937. –С. 184.

² Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история. –Т.: Изд. АН ЎзССР, 1956. –С. 84-85.

келган 200 нафар Һинд Мултондан келган 50 та сикхлар яшар эдилар. Уларнинг айримлари уй-жой, ер, боғ-роғлар, карвонсаройларга эгалик қилишарди.

XVI асрнинг иккинчи чорагидан бошлаб Ҳиндистоннинг сиёсий-иқтисодий ва маданий ҳаётида Бобур ва бобурийларнинг роли кучайди.

Бобур Ҳиндистонга бир олим сифатида ёки йирик давлатнинг элчиси сифатида келди. У ўз сиёсатини барпо қилиш учун Афғонистон, сўнгра Ҳиндистон тупроғига қадам қўйди.

Бобур Ҳиндистондаги сиёсий арбобларни ўзига қаратиб олиш йўли билан ва, ниҳоят, ўзининг ўткир сиёсий ва ҳарбий тактикаси орқали 1526 йилда Ҳиндистоннинг забот этишга эришиб, бу ўлкада бобурийлар империясига асос солди.

Ҳиндистонда бобурийлар империясининг барпо қилиниши кўп жиҳатдан ижобий натижаларга олиб келди, чунончи, у даврга қадар Ҳиндистон майда, тарқоқ хонликлардан иборат бўлиб, улар ўртасидаги ўзаро низолар маданият иқтисоди ва санъатининг тараққий этишига тўсқинлик қилган. Халқ яратган кўплаб маданий бойликлар давлатлар ва подшоҳлар ўртасидаги тўхтовсиз курашлар натижасида йўқ бўлиб кетган. Шу жиҳатдан Бобурнинг Ҳиндистонда марказлашган кучли давлат империя барпо қилиши феодал тарқоқликка чек қўйди ва натижада Ҳиндистон халқ хўжалигини тараққий қилишида, фан ҳамда адабиёт, санъатнинг юксалишида ижобий роль ўйнади. Ҳиндистонда адабиётнинг ривожланишида ўз замонасининг етук шоири ва моҳир насрнависи Бобурнинг лирик ижоди ҳамда «Бобурнома» асари муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Шунингдек, алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, Ҳиндистонни Искандар Зулқарнайн, Маҳмуд Ғазнавий, Аҳмадшоҳ Дурроний, Нодиршоҳ ва бошқалар ҳам босиб олган эдилар. Улар мамлакатни таладилар, унинг олтин-кумушларини ўз юртларига олиб кетдилар. Ўз ватанидан абадий қувилган Бобур эса Ҳиндистонда ўз давлатига асос солди, Ҳиндистонни ўзининг иккинчи ватани деб билди. Шунга кўра Бобур давлатининг иқтисодий ва маданий соҳада кучайиши, айна вақтда Ҳиндистоннинг иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожланиши ҳам деб тушунилиши керак.

Бобур империясида суғориш соҳасида катта ишлар қилинди. Бобурнинг кўрсатишича, Агра, Лоҳўр, Девонпур ва боша кўп шаҳар ва вилоятларнинг сувсиз ўлкаларида қудуқлар қазиб сув чиқарилди ва қуриб-қақшаб ётган ерлар экин майдонларига ҳамда боғларга айлантирилди¹.

Бобур Ҳиндистонда кўплаб мактаблар, мадрасалар, кўприклар, йўллар, қарвонсаройлар, масжидлар, иморатлар қурдирди.

Бобур ва бобурийлар даврида Ҳиндистонда кўп ҳашаматли бинолар меъморчиликнинг «ҳинд-мусулмон» услубида қурилди ва безатилди. Қурилиш ва безатишдаги «ҳинд-мусулмон» услуби бинокорлик ишида ҳинд халқи ва Ўрта Осиё халқлари қўлга киритган ютуқлар асосида такомиллаштирилган услуб эди.

Олимларнинг таъкидлашича, Тоғ Маҳал Самарқанддаги Амир Темур макбараси гўри Амирга тўғридан-тўғри тақлид қилиб солинган. Меъморчиликдаги «ҳинд-мусулмон» услуби ҳақида Ж. Неру шундай дейди: «Бу ҳинд-мусулмон санъати жимжимдор безаклар ишлатиш услубига кўра шимол ва жанубда қурилган ибодатхона ва бошқа бинолардан ўзининг ажойиб меъморий фазилатлари билан ажралиб туради»².

Бобур ва бобурийлар даврида Ҳиндистон фани, адабиёти ва санъатининг юксалишида Бобур билан бирга Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга келган ҳамда Хусайн Байқаро вафотидан сўнг Тиротдан Деҳлига келган кўп олим, шоир, фан ва санъат арбобларининг роли катта бўлган эди. Булардан машҳур тарихчи Хондамир, замонасининг тажрибали табиблари Мавлоно Юсуф, Хўжа Низомиддин Али, Абулбақо, адиб ва уламолардан Шайх Зайн Садр, Шайх Абдул Воҳид Форигий, Навоийнинг суҳбатдоши бўлган Султон Муҳаммад ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Тарихчи-ҳиндшунос Б. Обидов ёзганидек, Ҳиндистон – Марказий Осиё алоқалари айнан бобурийлар ҳукмронлик қилган даврда ўз чўққисига етди. Чунки ҳудди шу даврга келиб икки минтақа ўртасидаги маданий яқинлашув жараёни тезлашди ва ҳар жиҳатдан бу ўзаро қўшилув янгича ижобий синтезни вужудга келтирди. Марказий Осиё халқларининг ўзига хос маданияти,

¹ Бобур З.М. Бобирнома. 2-қисм. – Т., 1949. –Б. 103-104.

² Джавахарлал Неру. Открытие Индии. – М., 1955. – С. 278-279.

миллий анъаналари, санъати, адабиёти ҳам икки ўлка халқлари алоқалари жараёнида бир-бирига таъсир қилиб, бир-бирини бойитди¹.

Бобур асос солган империя унинг авлодлари даврида Ҳиндистоннинг аксарият ерларини бирлаштирган кучли марказлашган давлатга айланди.

Ўрта Осиё билан Ҳиндистон ўртасидаги сиёсий алоқалар XV–XVII асрлардан эътиборан дипломатик муносабатларга асосланади.

Ўрта Осиё ва Ҳиндистон халқлари ўртасидаги сиёсий, маданий ва дипломатик алоқаларнинг ривожланишида Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистонга қилган сафари катта аҳамият касб этади.

Атоқли тарихчи ва ўз замонасининг буюк давлат арбоби Абдураззоқ Самарқандий Амир Темурнинг ўғли Эрон ва Турон ҳокими, Шоҳруҳ саройига яқин кишилардан бўлиб, кўпинча элчилик вазифасини ўтган.

У 1442 йилда Ҳиндистонга элчи қилиб юборилади. У икки жилддан иборат «Матлаи саъдайн ва мажмаи-Баҳрайн («Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиши») номли асарининг иккинчи жилдида Ҳиндистонга қилган сафари ҳақида ҳикоя қилади. У Ҳиротдан Эрон шаҳарлари ва Уммон (Араб денгизи) орқали Ҳиндистоннинг Каликут шаҳрига келади. Элчилар бир неча вақт Каликутда туриб, сўнгра у ердан Бижонагарга боради.

Абдураззоқ Самарқандий бошлиқ элчилар 1443 йилнинг ноябрь ойида Бижонагар подшоҳи томонидан Шоҳрух давлатига тайин қилинган ҳинд элчилари билан бирга йўлга чиққанлар ва Мангалор, Хурмуз орқали 1445 йилнинг январида Ҳиротга етиб келганлар.

Беруний каби Абдураззоқ Самарқандий ҳам ўз асарида Ҳиндистоннинг ижтимоий ҳаёти, ҳиндларнинг урф-одатларига оид қимматли маълумотларни келтирган. Муаллиф ҳиндларни

¹ Обидов Б. Бобурийлар даврида Ҳиндистон ва Туркистон алоқалари (XVI–XVII асрлар). «Ўзбек дипломатияси тарихидан». – Т., 2003. –Б. 104-105.

зўр эҳтиросли санъаткор, мусика ва рақсларни маҳорат билан ижро этувчи халқ деб тасвирлайди.

Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномасида келтирилган нодир тарихий маълумотлар Ўрта Осиё билан Ҳиндистон халқлари ўртасида қадим замонлардан бошлаб олиб борилган иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар XV асрда ҳам мавжуд эканлигидан далолат беради. Сафарнома жанубий Ҳиндистон халқларининг ўрта асрларда эришган иқтисодий ва маданий даражалари, давлат тузуми, савдо муносабатлари ҳақида тарихий манбаларда ҳам учрайдиган муҳим далилий маълумотларга бойлиги билан ҳам тарих фани учун жуда катта аҳамиятга эгадир¹.

«Бобурнома»нинг мантикий давоми Мирза Муҳаммад Ҳайдарнинг Тарихи Рашидий асаридир. У 1499 йили Тошкентда туғилган, онаси Хуб Нигорхоним – Бобурнинг онаси Қутлуғ Нигорхонимнинг синглиси. Улар иккови ҳам тошкентлик Юнусхоннинг кизлари эди. Шундай қилиб, Мирзо Ҳайдар Бобурга холавачча бўлади. Отаси Ҳусайн Қўрагон Тошкент ва Ўратепа ҳокими бўлиб, 1508 йилда дўстлари уни Кобулга элтиб, Бобурга топширганлар. Мирза Ҳайдар аввало Бобур ёнида, сўнг Қашқар, Ёрқент, Оқсув Мўғулистон, Тибет, Ҳиндистон, Кашмирда турли вазифаларда ишлади. Бобурнинг далолат беришича, Мирза Ҳайдар ўқимишли, ўтқир қаламли, ширин забон ва серғайрат инсон бўлган. Мирза Муҳаммад Ҳайдар «Тарихи Рашидий» асарининг муаллифи бўлиб, уни Қашқар ва Ёрқент ҳокими Абдурашидхонга (Абдурашид бин Султон Саидхон бин Юнусхон) бағишлаган. У ўз асарини 1541–1547 йилларда ёзиб тамомлаган.

Мазкур ноёб ва нодир асар икки қисм, 117 бобдан иборат бўлиб, унда Қозоғистон, Шарқий Туркистон (Хитойнинг Синжон вилояти), Афғонистон, Тибет ва Ҳиндистон халқлари этнографияси, жўғрофияси, ижтимоий-сиёсий тузуми ва тарихига оид қимматли маълумотлар мавжуд. 1533 йилда Мирза Муҳаммад Ҳайдар Лоҳўрда Бобурнинг ўғли Комрон Мирзо саройида маскан топди. 1539 йилда эса Ҳумоюнга ёрдам бериб, Кашмирни

¹ Қаранг: Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси. Форсчадан А. Ўринбоев таржимаси. –Т., 1960.

эгаллайди ва у ерда Бобурийлар номидан, амалда мустақил ҳоким сифатида ҳукм суради. 1551 йили Мирза Ҳайдар тоғлик қабилалар билан тўқнашувда ҳалок бўлади. Тибет ва Ҳиндистонга ҳарбий юришлар қилган Мирза Муҳаммад Ҳайдар бу ўлкалар ҳақида фойдали маълумотлар ёзиб қолдирган. Айниқса, унинг Кашмир табиати, иқлими, урф-одатлари, иқтисоди, тарихига оид ҳамда Бобур ва бобурийларга тегишли қарашлари диққатга сазовордир. Мирза Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» китоби Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» мемуар асари сингари шахсан муаллифнинг қўрганлари ва қузатувлари замирида яратилган¹.

Ўрта Осиё билан Ҳиндистон ўртасидаги сиёсий алоқалар XVI асрнинг охири ва XVII аср бошларидан эътиборан мунтазам дипломатик муносабатларга асосланади. Бу даврда Ҳиндистонда Акбар (1556–1605), Ўрта Осиёда Абдуллахон ҳукмдорлик қиларди. Ўз замонасининг анча кучли давлатларидан саналган Абдуллахон салтанати Мовароуннаҳр, Хуросоннинг бир қисми ва Бадахшон ўлкасини ўз ичига оларди, бобурийлар империясининг ғарбий туманлари Кобул ва Бадахшон ўлкаларигача чўзилган эди. Шундай қилиб, XVI аср ва XVII аср бошларида Ҳиндистон ва Ўрта Осиёда ташкил топган давлатлар бир-бирлари билан қўшни эдилар. Бу даврда Эронда давлат бошида сафавийлардан бўлган шоҳ Аббос (1587–1628) турарди. Эрон шоҳ Аббос замонида кучли мамлакатга айланган эди. Ўша замонда шоҳ Аббос, бир томондан Бобурийлар империясига ва иккинчи томондан Абдуллахон давлатига қарши курашаётган эди. Бу ҳол ҳар икки қўшни давлатни сафавийларга қарши курашда бирлашиш ва иттифоқ тузишини тақозо этган эди. Бунинг натижасида ҳар икки давлат ўртасида мунтазам дипломатик муносабатлар ўрнатилди. 1572 йили Бухоро хонлигининг Хўжа Алтамиш бошлиқ элчилари Акбар саройига етиб келди ва Бухоро хони Абдуллахоннинг икки мамлакат ўртасидаги дўстлик алоқаларини мустаҳкамлаш тўғрисидаги хабарини Ҳиндистон ҳукмдорига етказди. Бундан мақсад бошқа қўшни давлатлар

¹ Мирза Мухаммад Хайдар. Тарихи Рашидий. Введение, пер. с перс. А. Урунбаева, Р. П. Джаловой, Л.П. Епифановой. –Т., 1996.

ҳужуми хавфига қарши иттифоқ тузиш бўлган эди. Акбар Бухорога жавобан ўз элчисини юборишга шошилмади.

Шунга қарамай, 1577 йили Абдуллахон Акбар саройига Абдураҳим бошлиқ иккинчи элчисини юборди. Акбар бунга жавобан Мирзо Пўлат бошлиқ элчисини Бухорога жўнатди. Бу элчиларнинг вазифалари бутунлай сиёсий масалаларга қаратилган бўлиб, бобурийлар Эрондаги Қандаҳорни, Бухоро хони эса Бадахшонни ўз давлати таркибига қўшиб олишни режалаштирган эдилар. Акбар эса Бадахшонни Абдуллахон тасарруфига ўтишидан норози эди.

Бадахшонни Абдуллахон томонидан забт этилиши Кобул ҳокими Муҳаммад Ҳакимни саросимага солиб қўйди. Вазият жиддийлигини сезган Акбар Кобулга машҳур лашкарбошиси Ман Сингхни юборди. У тезда шаҳарда тартиб ўрнатди.

Шу аснода Бухоро хони Ҳиндистонга обрўли амалдорлардан Мир Қурайш раҳбарлигида элчилар жўнатди. У ўзи билан совға сифатида бир қанча нафис моллар олиб борган эди. Элчиларнинг асосий вазифаси Бадахшон Бухорога қўшиб олингандан сўнг Акбарни Бухоро хонлигига муносабатини билиш бўлган. Акбар Мир Қурайш элчиларни узоқ вақт қабул қилмайди, турихчиларнинг таърифлашларича, Акбар Кашмирни ўз давлатига қўшиб олгандан сўнг элчиларни қабул қилмоқчи эди. Шундай қилиб, Акбар Бухоро элчиларини 1586 йили 14 мартда қабул қилади. Акбар Ҳукмронлигининг 30 йиллиги (яъни 1586 йил)да Ҳиндистоннинг Ўрта Осиёдаги расмий кишиси Муҳаммад Ҳаким Ҳиндистонга Мирзо Шоҳруҳ ва Мирзо Сулаймон бошлиқ элчиларни юборади. 1587 йилда эса Ўрта Осиёдан Акбар саройига Мир Қурайш бошлиқ расмий элчилар юборилади. Элчилар Ҳиндистон чегарасига етиб келганларида чегара маъмурлари уларни самимий кутиб олади. У ердан элчилар Ҳинд қурулли қисмлари Ҳимоясида Деҳлига етиб келдилар. Дўстлик сафари билан Ҳиндистонга келган Ўрта осийлик элчилар Деҳлида бир қанча ой туриб, Акбар томонидан Абдуллахон саройига тайинланган Ҳаким Ҳумом бошлиқ Ҳинд элчилари билан ўз ватанларига қайтадилар. Ҳинд элчилари Акбарнинг Абдуллахон номига ёзган хатини ва бир лакх (юз минг) рупий танга ва бошқа қимматбаҳо зебу зийнатлардан иборат туҳфаларни олиб келди-

лар. Акбар Абдуллахонга ёзган хатида Эрон шоҳи Аббосга қарши бирга курашиш кераклиги, ўз мамлакатлари орасида дўстлик муносабатларини ўрнатиш зарурлиги тўғрида ёзади. Ҳинд элчиларини Абдуллахон Ҳинд одати бўйича қабул қилади. Элчилар Ўрта Осиёда икки йилга яқин бўладилар, сўнгра катта туҳфа ва тортиқлар билан Ҳиндистонга қайтиб кетадилар.

1590 йили Мавлоно Ҳусайн бошлиқ Абдуллахоннинг янги элчиси ҳам Акбар Ҳузурига етиб келади.

1596 йили Хожи Ашраф Нақшбанд ва Султон Ҳусайн Лахнава бошлиқ Акбаршоҳ элчилари Бухоро томон йўлга чиқади. Элчилар Абдуллахонга Акбаршоҳнинг катта совға-саломлари билан ўзаро дўстликни мустаҳкамлашни таъкидловчи мактуб ҳам олиб келган эди. Акбаршоҳ элчилари 1597 йил 9 сентябрда Бухорога етиб келади. Абдуллахон уларни катта иззат-икром билан кутиб олади. Акбардан кейинги император Жаҳонгирни (1605–1627) тахтга ўтиргани билан табриклаш учун Имомқулихон (1611–1642) Жаҳонгир саройига элчи юборади. Бунга жавобан Ҳиндистондан Ўрта Осиёга замонасининг атокли олими Ҳаким Ҳозик бошлиқ элчилар келади. Элчилар ўзлари билан қимматли совғалар қўшиб жўнатиладилар. Совғалар орасида қимматбаҳо тошлар қадалган чодир кишининг диққатини ўзига тортар эди. Айтишларича, бу чодир унга қадалган олтин ва қимматбаҳо тошларнинг нархи бутун Ҳиндистондан йиғилган бир йиллик хирож солиғига баробар эди¹.

Ҳаким Ҳозикдан аввал Бухорога Бирка номли элчи келган. Унга жавобан Бухоро ҳам Хўжа Абдураҳим бошлиқ ўз элчисини Ҳиндистонга юборган. У қимматбаҳо совға-саломлар, яъни тулки терисидан тикилган пўстинлар, чопқир отлар ва туялар, гўзал муқовали китоблар олиб сафарга чиқади. Элчилар чегарадан ўтиши биланок Ҳиндистон ҳукуматининг эътиборига, илтифотига муяссар бўладилар. Уларнинг бу элдаги кундалик сарфхаражатлари учун кунига минг рупий инъом этадилар. Жаҳонгиршоҳ элчиларни тантанали қабул қилади. Элчига эллик минг рупий инъом этилиб, ҳар куни катта зиёфат берилади.

¹ Муҳаммад Юсуф Мунший. Тарихи Муқимхони (русчага А.А. Семенов таржима қилган). – Т., 1956. –Б. 89.

Акбаршоҳ (1556–1605), Жаҳонгиршоҳ (1605–1627) ва Шоҳ Жаҳон (1628–1659) даврида Ҳиндистон билан Ўрта Осиё ўрта-сида ўрнатилган сиёсий муносабатлар Аврангзеб (1659–1705) даврида ҳам давом этди. 1661 йил декабрда Аврангзеб Бухородан ташриф буюрган элчи Хўжа Аҳмад ал-Ҳусайний Нақшбандийни қабул қилади. Элчи Ҳинд подшоҳига Бухоро хони Абдулазизнинг (1645–1680) мактубини топширади ҳамда унга отлар, туялар, қимматбаҳо буюмлар совға қилади. Совғаларнинг ичида 24 минг рупий қимматга эга бўлган лаъл ҳам бор эди. Қабул қилинган элчига тўн, қимматбаҳо ханжар ва 24 минг рупий ҳадя қилинади. Элчилар таркибида Хушхолхон, Жавҳархон, Мирзабек, Миршакар, Латифбек Миронур ва бошқалар бўлиб, уларга ҳам совғалар инъом қилинган. Абдулазизхон Хўжа Аҳмад орқали юборган мактубида Аврангзебни тахтга чиқиши муносабати билан табриқлайди ҳамда икки ўртадаги дўстона муносабатлар давом этишига ишонч билдиради.

1665 йилнинг 13 июлида Ҳиндистондан Бухорога Мустафохон Хофий бошчилигидаги элчилар Абдулазизхонга Аврангзебнинг жавоб мактубини етказдилар.

Шунингдек, бобурий подшоҳ Абдулазизхонга бир лакх (юз минг рупий), 50 минг рупий миқдорида совға ҳадя қилади. Мустафохон бошчилигидаги элчилар 1666–1667 йилларда Ҳиндистонга қайтиб келадилар. Мустафохон юқори мансабга муносиб қўрилиб, Бакхара ҳокими этиб тайинланади.

1669 йил 11 майда Ҳиндистонга Бухоронинг элчиси Рустамбий, сўнг Балх ҳокимининг элчиси Хушбек келадилар. Рустамбийга бобурий подшоҳ Аврангзеб турли хил совғалар ҳамда икки лакх рупий, Хушбекка эса 50 минг рупий ҳадя қилади. Рустамбий билан бирга Бухорога Ҳинд элчиси Яккатазхон жўнайди ва Абдулазиз учун икки лакх рупийга тўғри келадиган қимматбаҳо буюмлар ва тўққизта от олиб борилади.

1671 йил Ҳиндистонга Бухоро элчиси Муҳаммад Шариф ташриф буюради ва у Аврангзеб қабулида бўлиб 5 минг рупий, тўн ва эгари тилла тақинчоқлар билан безатилган отга муносиб қўрилади. Бухорода 6 йил истикомат қилган Яккатазхон эса 1675–1676 йилларда Бухоро элчиси Мулла Муҳаммад Тоҳир билан Ҳиндистонга қайтади. Элчини Ҳиндистонда катта

ҳурмат-эҳтиром билан кутиб оладилар. Аврангзебни биринчи бора кабулида 4 минг рупий, тахтиравон, гилам, у билан бирга келган сафдошларини эса ҳар бирини 2 минг рупий билан тақдирлайди. Мамлакатдан жўнаётган пайтда элчи фил, 10 минг рупий ҳамда кимматбаҳо тошлар қадалган Ҳассага мушарраф бўлади. Бухоро элчисига тахтиравонни Ҳадя қилиниши унга алоҳида иззат-ҳурмат кўрсатилганидан далолат беради.

Бухоро хони Субхонқулихон (1680–1702) ҳам Ҳиндистонга элчи Мир Абдураҳмон Хўжа Садирни юборади. У Аврангзеб номига ёзилган мактубида «Сон-саноксиз ва машъум душманлар Бухоро Ҳудудига Ҳужум қилиб, жаннатмакон Самарқандни топтадилар, аммо тез орада исёнчиларнинг қилмишлари барбод бўлди ва улар пок ўлкадан илдизи билан юлиб ташланди, шу боис ушбу хушхабарни Сизга етказмоқ ниятида Ҳиндистонга элчи Мир Абдураҳмон Хўжа Садр юборилди» деб битилган эди¹. Машъум душман Хоразм хони Анушахон бўлиб, у 1684 йили у Самарқандга Ҳужум қилади ва уни вақтинчалик эгаллайди. Бу элчининг мақсади Бухоро билан Ҳиндистон ўртасидаги тинчлик ва дўстлик алоқаларини мустаҳкамлашга қаратилган эди.

1684 йил 12 апрелда «Забардастхон» унвонига сазовор бўлган Вафодорхон Аврангзеб томонидан Бухорога элчи этиб тайинлади ва у мактубда ёзилганидек, «улуғ шарафга лойиқ энг покиза хонадоннинг вакили бўлмиш Субхонқулихон»га 15 минг рупий қийматига эга битта фил ва хилма-хил кимматбаҳо буюмларни топширади. Забардастхон орқали Бухорога юборилга мактубда Ҳинд ҳукмдори ўзининг Декандага ғалабалари ҳақида муфассал баён қилади².

Маълумки, Аврангзебнинг Декандаги урушлари шиддатли тус олиб, узоқ давом этган. Подшоҳнинг ғалабага эришиши мамлакат чегарасига яқин бўлган қўшни ўлкаларда ҳам осойишталик ҳукм суришини тақозо қиларди. Шу боис, Забардастхоннинг мақсади Бухоро билан дўстлик ва ҳамкорлик ришталарини мустаҳкамлашдан иборат эди. Элчи Бухородан жўнаб кетганидан сўнг Субхонқулихон «Ҳинд элчиси Забардастхон билан туз-

¹ Низомиддинов И. «Маасир-а Аламгири» как источник по внешнетолктическим отношениям Индии. «Индия». – Т.: изд. «Фан» Уз ССР, 1973. –Стр. 101.

² Муҳаммад Юсуф, Мукум-ханская история. – Т. 1956 стр. 140-145.

ган шартнома»га биноан Эронга қарши юриш бошлаган эди. Субхонқулихон элчи Надирбий орқали 1688–1699 йилларда Ҳиндистонга юборган мактубида «биз иттифоқ ва бирлик асосида машъум шиаларга қарши олижаноб режани амалга оширишга киришдик» деб таъкидлаган эди. Мактубда Бухоро кўшинлари 20 та Эрон қалъари билан бирга Болои Мурғоб вилоятини забт этгани ҳақида ҳам хабар қилинган эди. Ҳинд подшоҳи Надирбийга тўн, қимматбаҳо тошлар, отлар, филлар ва катта миқдорда пул ҳадя қилади. Шахсан Бухоро хонига етказиш учун элчи орқали кўплаб қимматли, нодир буюмлар ва матолар юборилади.

Субхонқулихон Надирбийдан сўнг Ҳинд ўлкасига яна бир бошқа элчи Шоҳбекбийни жўнатади. Хон мактубида ўзининг эронийлар устидан қозонган ғалабаси тўғрисида Ҳиндистон подшоҳини хабардор қилади ҳамда Бухоро билан Ҳиндистонни ўзаро бир-бирларига ёрдам беришга ва ҳамкорликка даъват этади.

1698 йил май ойида подшоҳ Аврангзеб Бухоро элчиси Қутбиддинни қабул қилади. Унга тўн, 10 минг рупий, 200 моҳр (1 моҳр – 15 рупийга тенг тилла танга) ҳамда элчини ватанига қайтаётганида унга фил ва 15 минг рупий билан сийлайди. Аврангзеб ҳукмронлиги даврида Ҳиндистонга яна икки элчи – 1704 йил январида Хўжа Зоҳид, 1705 йилда Мухтор Муборак юборилади. Қабул маросимида иккаласи ҳам қимматбаҳо буюмлар, турли хил ашёлар ва пул билан эъзозланади.

Ҳиндистоннинг Хоразм билан ўзаро муносабатлари ҳам диққатга сазовордир. Ташаббус кўпинча Ҳиндистон томонидан кўрсатилар эди. 1670 йил сентябрда Ҳиндистондан Урганчга Баҳодир исмли элчи юборилади. Ўз навбатида, 1680 йилда Урганч элчиси Хон Мирза Ҳиндистонга етиб боради. Қабул вақтида унга тўн ва ханжар, ватанига қайтиш олдидан эса жиға (саллага тақиладиган тилла безак), 5 минг рупий, 50 моҳр, Урганч хони Анушахон учун 2 минг рупий қийматида тенг бўлган қилич ҳадя қилинади.

Аврангзеб давридан кейин бобурийлар салтанати емирилиш жараёнини бошидан кечираётганлигига қарамай Ҳиндистоннинг Бухоро ва Хоразм хонлиги ўртасидаги анъанавий алоқалари озми-кўпми давом этди. Чунончи, Бухоро хони Абулфайзхон (1711–1747) Ҳиндистон шоҳи Фаррух Сиёрга 1714–1715 йил-

ларда мактуб йўллаган ва уни Султонбой бошлиқ элчилар олиб борган. Шундан сўнг бобурийлар давлатининг шоҳи Фарруҳ Сиёр ҳам ўз элчисини Бухорога йўллаган.

Абулфайзхон Ҳиндистонга Убайдулла исмли элчи юбориб, унга Ҳиндистон шоҳи учун махсус мактуб ҳам топширган. XVIII асрнинг биринчи ярмида ҳам Ҳиндистон–Бухоро хонлиги ўртасида элчилар алмашилиб турилган ва уларнинг вазифасига асосан иқтисодий алоқаларни ривожлантириш кирган. Шундай қилиб, бобурийлар Ўрта Осиё хонликлари билан яхши қўшничилик муносабатларини ўрнатишга ва мустаҳкамлашга интилганлар.

Тарихчи олим В.М. Масон таъкидлаганидек, Ўрта Осиё билан Ҳиндистон қадимий Шарқ цивилизациясининг икки қудратли ўчоғи ҳисобланиб, уларнинг бир-бирига таъсири, хусусан маданият соҳасида айниқса барқали бўлди¹.

Ўзининг гўзал, муқаддас анъаналарини сақлаб келаётган Ҳинд маданияти кўп миллатли бўлиб, уларни ўзига хос маҳаллий ва миллий санъати халқ ижодида яшариб ривожланди. Ҳинд рассомчилик ва меъморчилик санъати ўзининг узоқ йиллик тарихида қўшни халқлар, айниқса, Мовароуннаҳр халқлари ижодига самарали таъсир кўрсатиб келди ва, ўз навбатида, бошқа халқларни ҳам кўп санъат дурдоналари, услуб ва намуналарини қабул қилиб, уни сайқаллади. Натижада Ҳинд маданияти янада бойиди, нафислашди, кишилар қалбини ўзига мафтун қилди. Деҳли султонлиги ва бобурийлар ҳукмронлик қилган даврда бунёд этилган бинолар, ёдгорликлар, турли рангдаги қимматбаҳо тошлардан, мармарлардан сайқал топган ва шинамлиги, нафислиги, маҳобат, салоҳият билан бошқа мусулмон мамлакатларидаги обида ва ёдгорликлардан катта фарқ қилади.

Ватанимиз халқлари жуда қадим замонлардан бери Ҳиндистон мамлакатаи тарихи, маданияти, юксак санъати ҳамда фани билан қизиқиб келганлар. Асрлар давомида Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга минглаб атоқли кишилар борганлар. «Мен

¹ Масон В.М. Средняя Азия и Индия: 5000 лет культурных связей и творческого взаимодействия. India and central Asia (The-Islamic period). Индия и Центральная Азия (доисламский период) Ташкент 2000, р. 113.

Ҳиндистон тарихини ўқиб чиқдим — деб ёзган эди Ҳиндистоннинг биринчи Бош вазири Ж. Неру. — Мен қадимги вақтларда Ҳиндистонда бўлган ва саёҳатларини ёзиб қолдирган Хитой ва Ўрта осийлик сайёҳлар билан бирга Ҳиндистон бўйлаб кездим».

Ҳиндистон тарихи, хусусан, унинг ўрта аср даври тарихини ўрганишда Ўрта осийлик муаллифларнинг ёзиб қолдирган асарлари катта аҳамиятга эга.

Юқорида зикр қилганимиздек, буюк ўзбек қомусчи алломаси Абу Райҳон Беруний бир неча марта Ҳиндистонга саёҳат қилиб унинг шаҳарларида кўп йиллар яшади. Баъзи бир олимлар Беруний Ҳиндистонга уни босиб олиш учун келган Маҳмуд Ғазнавий ва унинг қўшинлари билан борган деб кўрсатадилар. Бу фикр бутунлай нотўғридир. Беруний Ҳиндистон жўғрофияси, тарихи ва фани билан яқиндан танишиш мақсадида бу мамлакатга бир неча бор ташриф буюрган.

У ҳиндларнинг дунёқараши, илми, маданиятини ўрганди. Ҳиндларнинг муқаддас «Бхагавагита» китоби унинг сеvimли асари бўлиб қолди. Берунийнинг бу ўлка бўйлаб қилган саёҳатлари ҳақида ёзган асари бизгача етиб келган қадимий йирик ёдгорликлардан бири бўлиб ҳисобланади. Дарҳақиқат, барча таниқли олимлар томонидан юксак баҳоланган «Ҳиндистон» асари муаллифнинг Ҳиндистонни нақадар чуқур ва ҳар томонлама ўрганганлигидан далолат беради. Беруний асарида олимнинг улуғ ҳинд халқи маданиятига бўлган чуқур эътиром руҳи сезилиб туради.

Ўрта Осиё ва Ҳиндистон халқлари ўртасидаги маданий алоқани кучайтиришда машҳур шоир ва мутафаккир Амир Хусравнинг (XIV аср) ўрни катта бўлган. Унинг отаси Сайфиддин асли кешлик (ҳозирги Шаҳрисабз) бўлиб, ҳаётининг сўнгги йилларини Ҳиндистонда ўтказган. Хусрав ана шу даврда Ҳиндистонда туғилган. Бинобарин, ҳинд халқининг буюк шоири Хусравнинг она Ватани ҳам Ўрта Осиё, ҳам Ҳиндистондир.

Хусрав Деҳлавий атоқли мусиқачи ҳам бўлган, у мусиқага оид кўп асарлар ёзган. Ҳиндистонда бобурийлар империясининг ташкил топиши ҳинд халқлари тараққиётида янги саҳифа очди. Ҳиндистонда эътиборли бўлган тилларидан бири, миллионларча

кишиларни бирлаштирувчи тил – урду тили ҳам бобурийлар даврида ҳинд, турк (ўзбек) тиллари ва тожик-форс тилининг бир-бирига кўрсатган таъсири натижасида ривожланган эди. Шеърятдаги «Сабки ҳинди» услуби Ҳиндистонга бориб яшаган, форс-тожик шоирларига ҳинд табиати ва ижтимоий ҳаётининг таъсири натижасида пайдо бўлди. Бу услубда ёзилган асарлар асосан дидактик тарбиявий тарздаги қадимий ҳинд афсоналари бўлиб, улар форс-тожик адабиётида баён қилинган фалсафий дунёқараш руҳи билан суғорилган «Сабки ҳинди» мактабининг кўзга кўринган намояндалари Урфий, Назирий, Калим, Толиби Омули, Бедил ва бошқалар Мовароуннаҳр шоирларига катта таъсир кўрсатдилар. «Сабки ҳинди» Ўрта Осиёда «Бедилхонлик ва бедилшунослик» номи билан машҳур бўлди.

XVI асрнинг охири ва XVII аср давомида Ўрта Осиё билан Ҳиндистон ўртасидаги ҳамкорлик ва маданий алоқалар кучая борди. Султон Саид Жавонмардалихон ва Абдуллахонлар саройининг машҳур шоирларидан бўлган тожик шоири Мушфикий Ҳиндистонга икки марта саёҳат қилган. Шоир Ҳиндис-тонга қилган иккинчи сафаридан Эрон орқали Самарқандга келди ва бу ерда император Акбарга атаб қасида ёзади. Бу қасидани у Ҳиндистонга юборади. Мушфикий 1588 йилда Бухорода вафот қилди. Ҳиндистонга фақат сарой шоирларидан Жалол Китобдор Дастури Насафий, Хўжа Самеи Саодат, Ғубор Мулло Муканди Балхий, Мунъими Бухороий, Насим Маҳрам, Нашъва, Ломен Насафий ва Мир Саид Жамол каби 15 дан ортиқ киши кетиб қолганди. Тарих фанлари доктори И. Низомиддинов ўзининг «Маданий ҳамкорлигимиз саҳифаларидан» (1987) рисоласида Бобур ва бобурийлар даврида Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга бориб яшаган ва ижод қилган бир қанча олим-фузалолар, шоиру шуаролар, адиблар, тарихчилар, рассомлар, саркардалар, ҳакиму табиблар ҳақида маълумотлар келтирган.

Манбаларга қараганда кўпгина олим ва шоирлар Туркистондан Ҳиндистонга келганлар ва бу ерда ижодини давом эттириб, иккала ўлка халқлари ўртасидаги маданий дўстлик муносабатлари ривожига катта ҳисса қўшганлар. Ана шундай аллома-лардан бири машҳур Ҳофиз Куйки Тошкандий бўлиб, у тарих,

араб тили, мантиқ фанларини мукаммал ўзлаштирган ва бу фанлар бўйича катор илмий асарлар яратган. У Бобур даврида, сўнг-ра унинг набираси Акбаршоҳ даврида Ҳиндистонда бўлган.

Мовароуннаҳрдан Ҳиндистонга бориб, у ерда ижод этган ва яшаган шоирлар, олимлар, жумладан, Мулла Ғурбатий, Бухорий, Мавлоно Мирак, Муҳаммад Содиқ Охунд, Мутрибий Ҳиндистонда бир неча вақт яшаб ижод қилиб, сўнг ўз ватанларига қайтиб келганлар. Мовароуннаҳр ва Ҳиндистон ўртасидаги маданий алоқалар, олим ва шоирларнинг ўзаро борди-келдилари Акбаршоҳ ва Аврангзеб даврида жуда ривожланди. Чунки бу даврда иккита минтақадаги сиёсий-ижтимоий ҳаёт анча тинч ва барқарор эди. Бухородан ташқари, Самарқанд, Термиз, Балх шаҳарлари ҳам илм-фан, адабиёт марказларига айланган эди. Шу сабабли ҳам баъзи ҳинд мусулмон олимлари ва шоирлари Мовароуннаҳрдаги бундай муқаддас шаҳарларга сафар қилганлар. Масалан, Ҳиндистонда туғилиб унган истеъдодли шоир Рамзий асли номи Мирза Масъум Бухорога ташриф буюриб, бу шаҳарда узоқ вақт қолиб кетади ва яна ватанига қайтади.

Ўша даврда Ҳиндистон мусулмонлари Туркистонни, энг аввало, диний илмлар маркази сифатида ҳурмат қилганлар, айниқса Бухоро мадрасаларининг довуғи ҳинд мусулмонлари орасида кенг ёйилган. Шу сабабдан бир қанча ҳинд мусулмонлари Бухорода таҳсил олганлари маълум¹.

Акбаршоҳ даврида Мовароуннаҳр олимларидан Хўжа Иброҳим Самарқандий, Шайх Ҳусайн Мулла Миром Сулаймон, шоирлардан Фахмий Самарқандий, Фирузи Самарқандий, Нодири Самарқандий, Қайсари, Ваҳмий, Кали Чиғатой ва бошқалар Ҳиндистонга ташриф буюрадилар. Жаҳонгиршоҳ ва Шоҳ Жаҳон ҳукмдорлик қилган даврда Ўрта осийлик машҳур хаттот Хожи Собир Ҳиндистонда 20 йил шоҳ саройида қотиб бўлиб ишлаган, яна бир таниқли хаттот Саидо ҳам Шоҳ Жаҳон даврида саройда хизмат қилган.

Мовароуннаҳрлик Маҳмуд Ибн Вали 1625–1628 йилларда Ҳиндистоннинг бир неча вилоятларида бўлиб, у ердаги

¹ Обидов Б. Бобурийлар даврида Ҳиндистон ва Туркистон алоқалари тарихидан XVI–XVIII асрлар.// Шарқшунослик, №10. 2000. – Т.: Фан. – Б.120.

кадриятлар, тарихий обидаларга тасаннолар айтиб, очик чеҳрали, меҳмондўст ҳинд халкини катта ҳурмат ва эҳтиром билан эслайди. Унинг бизгача етиб келган «Баҳо ул-асрор» асарида жуғрофия, тарих, минералогия, табиатга оид кўп маълумотлар бор. Бу комусий асар етти жилддан иборат бўлиб, уларда асосан умумий тарих, шу жумладан, Ҳиндистоннинг XVII аср биринчи чорагигача тарихи батафсил ёзилган. Муаллиф Ҳиндистон ва Мовароуннаҳр халқлари ўртасидаги илм-фан ривожига муҳим ҳисса қўшган сиймодир.

Машҳур шоир, адабиётшунос, рассом ва созанда Мутрибийнинг (1559 йилда Самарқандда туғилган) «Нусхайи зибои Жаҳонгир» (Жаҳонгирнинг латиф китоби) ва «Хотироти Мутриби» асарлари Акбаршоҳ ва Жаҳонгиршоҳ давридаги Шимолий Ҳиндистон ва Мовароуннаҳр халқлари ўртасидаги адабий-илмий муносабатларни ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. У 1625–1627 Самарқандга қайтиб кетади.

Ҳиндшунос тарихчи И. Хошимов ёзишича, Мутрибий Жаҳонгиршоҳ билан учрашади ва унинг расмини чизади. Мутрибий «Нусхайи зибои Жаҳонгир» асарида Мовароуннаҳр, Бадахшон, Ҳиндистон ва Эронда XVI аср охири XVII аср бошларида яшаб ижод қилган 292 шоир ҳақида маълумот берган. Асар хотимасида Жаҳонгиршоҳ ва унинг даргоҳида қўрган-билганлари баён қилинади.

Бобурийлар давридаги сарой тарихчилари Абдулқодир Бадауний, Абулфазл Алломий, Феришта, Абдулҳамид Лоҳўрий, Низомиддин Ғеравий, Рашид Недви, Хондамир, Жавҳар, Муҳаммад Сокий ва бошқалар Бобур, Хумоюн, Акбар, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон, Аврангзебларнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида катта-катта асарлар ёзиб қолдирганлар. Шундай қилиб, икки мамлакат ўртасидаги сиёсий-дипломатик, иқтисодий ва маданий алоқалар ўз даври талабига мувофиқ ўзига хос шакл ва мазмунда ривожланган.

Бинобарин, Ўрта Осиё ва Ҳиндистонда ўрта асрларда вужудга келган иқтисодий-савдо муносабатлари икки томоннинг сиёсий ва маданий алоқаларида ҳам ривож топишига катта имкониёт яратди. Бу ҳамкорлик икки ўлканинг ижтимоий-маънавий ва

дипломатик муносабатларнинг тараққий этишига ҳам самарали таъсир кўрсатди.

Адабиёт

1. Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.А., Котовский Г.Г. История Индии. – М., 1979.
2. Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. – М., 1954.
3. История Индии в среднее века. Отв. редакторы: Л.Б. Алаев, К.А. Антонова, К.З. Ашрафян. – М., 1968.
4. Ашрафян К.З. Феодализм в Индии. – М.: Наука, 1977.
5. Алаев Л.Б. Южная Индия. Социально-экономическая история XIV–XVII веков. – М., 1964.
6. Азимджанова С.А. Государство Бобура в Кабуле и в Индии. – М.: Наука, 1977.
7. Антонова К.А. Очерки общественных отношений в политическом строе. Монгольской Индии времен Акбара (1556-1605). – М., Изд. АН СССР, 1952.
8. Франсуа Бернье. История последних политических переворотов в государстве Великого Могола. – М., 1936.
9. Бобур З.М. Бобурнома. 1-2 қисм. – Т.: Ўздавнашр, 1949.
10. Из истории культурных связей народов средней Азии с Индией. – Т.: Фан, 1986.
11. Луния Б.Л. История индийской культуры. – М., 1960.
12. Камчибек кенжа. Ҳинд сориға. – Т., 2000.
13. Джавахарлал Неру. Открытие Индии. – М., 1955.
14. Джавахарлал Неру. Взгляд на всемирную историю. Том 1-2. – М.: Прогресс, 1975.
15. Низомиддинов И. XVII–XVIII асрларда Ўрта Осиё–Ҳиндистон муносабатлари. – Т.: Фан, 1966.
16. Нуриддинов М. Бобурийлар сулоласи. – Т.: Фан, 1994.
17. Хайридин Султонов. Бобурийнома. Маърифий роман. – Т.: Шарқ, 1997.
18. Файзиев Т. Заҳриддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари. – Т., 1996.
19. Уильям Эрскин. Бобур Ҳиндистонда. – Т., 1995.
20. Ўзбек дипломатияси тарихидан. – Т., 2003.
21. Ғиёсов Т.Ғ. Ҳиндистоннинг янги тарихи. – Т., 1999.
22. И. Ҳошимов. Ҳиндистонда бобурийлар сулоласи салтанати. – Т., 1996.
23. История стран Азии и Африки в средние века. Часть 1. – М.: Изд. Московского университета, 1987.
24. История стран Азии и Африки в средние века. Часть 2. Изд. Московского университета, 1987.
25. Basham A. L. Studies in Indian History and Culture. – Calcutta, 1964.
26. Rowell – Preece y.C. The History of India. – London, 1955.
27. Sharma S.P. Moghal Government and Administration. – Bombay, 1951.
28. Tripathy R.P. Rise and Fall of the Moghal Empire. – Allahabad, 1956.
29. Ali K. A new History of Indo – Pakistan (up to 1526). – Karachi, 1993.
30. Rahman A. Indian Muslims. A Historical Respectives / Muslims of India. – New Dehli, 1992.

31. Short History of Pakistan. Books to the Four. – Karachi, 1992.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
Ҳиндистонда феодад муносабатларнинг вужудга келиши	5
Ҳиндистонда VI–XII феодад муносабатларнинг ривожланиши	10
VI–XII асрларда Ҳиндистоннинг сиёсий тарихи	12
Деҳли султонлиги даврида Ҳиндистон (XIII – XVI асрнинг биринчи чораги)	17
Деҳли султонлигининг сиёсий тарихи	17
Деҳли султонлигида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт	23
Жанубий ва Ғарбий Ҳиндистон (XIV–XVI аср ўртаси)	27
Бижонагар давлати	32
Бобурийлар империясининг вужудга келиши	35
Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1526-1530)	35
Ҳумоюншоҳ (1530-1540, 1555-1556)	40
Ҳиндистонда Шерхон давлати (1540-1555)	42
Шершоҳнинг ер-солиқ, молия ва маъмурий ислоҳотлари ..	43
АКБАРИШОҲ (1556-1605)	51
ЖАҲОНГИРИШОҲ (1605-1627)	58
ШОҲ ЖАҲОН (1628-1659)	61
АВРАНГЗЕБ (1658-1707)	63
Бобурийлар салтанатининг таназули	68
Сипоҳийлар кўзғолони (1857–1859)	74
Ўрта асрларда Ҳиндистон маданияти. Диний тафаккур	79
Ҳиндистонга ислом маданиятининг кириб келиши	81
Бобурийлар даврида Ҳиндистон маданияти	90
Ўрта асрларда Ҳиндистон ва Марказий Осиё муносабатлари	101
Адабиёт	124

Муҳаррир: ф.ф.н. **О. АБДУЛЛАЕВ**
Тақризчи: т.ф.д., проф. **А.М. ҚОСИМОВ**,
т.ф.д., проф. **А.А. ЁАСАНОВ**
Тех. муҳаррир: **С. ЮСУПОВА**
Комп.версткаси: **А. ЮНУСОВ**
Тех. ходим: **И. ОДИЛОВА**

2004 йил 26 июнда Олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Кенгаш Президиуми 43-сонли мажлис баёни билан тегишли Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма сифатида нашрга тавсия этилган.

Ушбу ўқув қўлланма ТошДШИ Ўқув-услубий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (№ 2 баённома, 04.03.2004).

Босишга рухсат этилди 22.12.2004.

Бичими 60x84 1/16 Шартли 8,0 б.т. 200 нусхада босилди. Буюртма №
Тошкент Давлат шарқшунослик институтининг кичик босмахонаси.
Тошкент, Шаҳрисабз кўчаси, 25.